

Pieter van de Griend

**Ons aller probleem:
de medemens**

Over het wederzijds onbegrip in menselijke relaties

ONS ALLER PROBLEEM: DE MEDEMENS

Ons aller probleem: de medemens

*Over het wederzijds onbegrip
in menselijke relaties*

Pieter van de Griend

SWETS & ZEITLINGER B.V. AMSTERDAM/LISSE

PUBLISHERS

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Griend, Pieter van de

Ons aller probleem: de medemens : Over het wederzijds onbegrip in menselijke relaties / Pieter van de Griend. – Amsterdam [etc.] : Swets & Zeitlinger.

Met lit. opg.

ISBN 90-265-1196-5

NUGI 612

Trefw.: mensbeeld in de filosofie / mensbeeld in de psychologie

Afbeelding omslag: Bronzen sculptuur *Onder onsje* van Renée van Leusden

Foto: Henk Schuurmans

Druk omslag: Casparie, IJsselstein

Druk: Koninklijke Wöhrmann B.V., Zutphen

Ontwerp: Arri Berghout

© Copyright 1991, Swets & Zeitlinger B.V. Amsterdam/Lisse

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN 90 265 1196 5

NUGI 612

Inhoud

1.	Een sonnet en een probleemstelling	9
2.	Aanpassing en handhaving in omgeving: de evolutie van de soort en cultuurvorming	21
3.	Het dubbele omgevingsperspectief in de collectieve bestaanswijze	35
4.	Angst, angstreductie en de fixatie van betrokkenheid en distantie	47
5.	Vier mentaliteiten en het belang van mentale concepten	63
6.	Praktijk en empirie in verband met theorie	81
7.	Interactie, escalatie en stabilisatie	99
8.	Shakespeares kijk op het menselijk bedrijf	113
9.	Verandering en ontwikkeling als toename van flexibele bestuurbaarheid	125
	Aantekeningen en literatuurverwijzingen	141

- 1 Bloemen leven licht-zinnig in hun bladen.
Dieren lopen vanzelfsprekend; ze zwijgen
van wat ze zouden kunnen zijn; hun daden
gebeuren altijd nu; dieren zijn eigen
- 5 Mensen doen alsof. Bestaan in ijsskoude,
denken, denken, denken dat zij bestaan.
Geen mens kent een mens. Men wil zich vasthouden.
Angst laat niet los. Men kijkt zijn spiegel aan.
- 9 En hangt zich op aan winterse systemen
of takken van geloof. Maar dood is dood.
Men neemt zich mee en is niet mee te nemen.
- 12 En ik ben eenzelfde. Maar leg mij bloot,
omdat ik zien wil wie ik toch nog ben.
Ik moet toch een mens zijn die ik herken.

Hans Andrews

Een sonnet en een probleemstelling

Het is niet ongebruikelijk om een boek van een motto te voorzien. Maar een compleet gedicht als motto lijkt toch wel wat veel van het goede te zijn. Het hiervoor afgedrukte sonnet van Hans Andreus is dan ook bedoeld als meer dan een wapenspreuk, dan een aan een andere schrijver ontleende treffende aanduiding van de geest waarin men zelf denkt verder te werken. Dit gedicht bracht bij mij bij eerste lezing een krachtig Aha-Erlebnis teweeg. Een dichter bleek in staat te zijn, om wat ik in de loop der jaren steeds meer ben gaan beschouwen als een fundamenteel menselijk probleem, bondig en indringend samen te vatten in niet meer dan veertien regels. Daartoe ben ik zelf niet in staat, laat staan dat ik nu in één regel zou kunnen zeggen, welk probleem ik bedoel.

Het gaat om een kwestie die ik als uiterst belangrijk beschouw, zowel in de praktijk van het leven als in de menswetenschap, en dus zeker ook in de toepassing daarvan. Een problematische kwestie waarvan de essentie zeer moeilijk grijpbaar is door de vele aspecten die ermee samenhangen en de wisselende verschijningsvormen, waarachter de kern van de zaak zich verbergt. Ik heb natuurlijk wel ideeën, gedachten, zelfs inzichten aangaande die essentie en die kern. Een Aha-Erlebnis komt niet zomaar uit de lucht vallen, maar kan in dit geval worden beschouwd als een samenvattende, en ook emotioneel geladen vormgeving aan een denkwijze waarmee ik mij vele jaren lang intensief heb beziggehouden.

Wat ik daarom in dit inleidende hoofdstuk zal doen, is mijn eigen overwegingen aangaande de aard van de probleemstelling combineren met een bespreking van het sonnet. Wat hiervoor ten onrechte voor een motto kan worden gehouden, is dus de eerste introductie van het probleem. Die spreekt voor zichzelf. Erbij aanknopend, zal ik beginnen met mijn eigen overwegingen over de aard van het probleem naar voren te brengen. Die zal ik laten volgen door een analyse en interpretatie van het sonnet. Niet zozeer in stilistisch, alswel in inhoudelijk opzicht. Al valt in aanmerking te nemen dat vorm en inhoud niet strikt zijn te scheiden. Op die manier ontstaan dus twee heel verschillende benaderingen van wat ik beschouw als één en dezelfde probleemstelling.

En het is de combinatie van de directe, onmiddellijke, compacte presentatie in de taal van de dichter met rationele afstandelijke argumentatie van heel andere aard, die naar ik hoop voldoende duidelijk zal maken, waarom het mij is te doen.

De centrale tegenstelling in het gedicht betreft die tussen enerzijds bloemen en dieren en anderzijds mensen. Het verrassende is, dat dat contrast heel anders, zelfs omgekeerd wordt gewaardeerd aan de manier waarop het al eeuwenlang is verankerd en doorwerkt in de Christelijke beschaving: namelijk de mens is de kroon van de schepping, begaafd met rede, en superieur aan alles wat er verder leeft op aarde.

In de eerste twee strofen van het gedicht verschijnen mensen als wezens die de indruk maken niet echt te bestaan, die doen alsof, die voortdurend bezig zijn te ontsnappen aan de bloedwarme werkelijkheid van het leven zelf.

Bloemen en dieren daarentegen zijn direct en vanzelfsprekend hun eigen werkelijkheid. Ze proberen daar helemaal niet aan te ontsnappen. Ze houden zich niet bezig met vragen als hoe ze zouden kunnen zijn, of wat hun eigenlijke diepste zelf is. Daarmee zijn ze minder problematisch dan mensen, en dus helemaal niet van lagere orde.

Van een dergelijk verschil zal ik nu op mijn eigen manier reenschap geven, en dat wil zeggen meteen vanuit een nadere verklaring ervan. Bij bloemen en dieren, bij alle soorten, behalve de mens manifesteert het individu rechtstreeks de kenmerkende eigenschappen van de soort. Weliswaar spelen leerprocessen ook in het gedrag van dieren een rol, maar de verklarende betekenis daarvan blijft toch veel geringer dan bij mensen het geval is. Mensen zijn cultuurwezens, cultuurverschijnse-

len zijn eindeloos gevarieerd en veranderen voortdurend. Een fundamentele kwestie inzake de verklaring van menselijk gedrag is dan ook de zogenaamde *nature-nurture* controverse, die decennia lang toonaangevend is geweest en waarin het gaat om het onderscheid tussen de invloed van aanleg en die van opvoeding, milieu en leerprocessen. Opmerkelijk is daarbij het woord controverse. Blijkbaar is het bij mensen niet vanzelfsprekend dat er kenmerkende eigenschappen van de soort bestaan, de menselijke natuur dus, in het verlengde waarvan ook nog leerprocessen, opvoeding en milieuinvloed optreden. Opmerkelijk is verder dat het woord aanleg meestal wordt geassocieerd met de aanleg van het individu, en eventueel ook met verschillen tussen mensenrassen, zoals negers en blanken (iedereen weet wat mensenrassen zijn), maar niet met de aanleg van de soort, de algemeen geldige menselijke natuur dus. Zou die eigenlijk wel bestaan? Men is geneigd het te betwijfelen in het licht van de onuitputtelijke veelvormigheid van cultuurverschijnselen!

En toch, herinnerend aan mijn aanknopingspunt, de tegenstelling tussen mensen en dieren in het sonnet, zijn mensen wel degelijk in hun fysieke verschijningsvorm vanzelfsprekend eigen. Dat wil zeggen in biologisch opzicht vertoont het individu rechtstreeks de kenmerken van de soort. Uiteraard met inachtneming van verschillen tussen subsoorten en individuen, maar dat is bij dieren ook zo. Wij herkennen een mens aan zijn rechtop lopende gang, wij weten dat onder hoeveel kleding ook, een grotendeels onbehaard lichaam schuil gaat. Duidelijk is ook dat de dichter in zijn karakteristiek van mensen niet bedoelt: mensen doen alsof ze een hond zijn, mensen denken dat ze als lichaam bestaan. Kortom: de kenmerken van de soort zijn wel in biologisch opzicht maar niet in cultureel, sociaal-emotioneel en geestelijk opzicht in rijke mate en onmiskenbaar aanwezig.

Dat verschil is bekend en niet minder bekend is een eenvoudige oplossing van het probleem, namelijk de aanname van de splitsing van lichaam en geest. Zoals de superioriteit van mensen boven dieren, wortelt die oplossing ook in de Christelijke religie. En dat het dualisme van Descartes daarbij aansluit is evenmin iets nieuws. Daartegenover staat echter een heel andere idee van moderner signatuur, al moet Spinoza ten minste als een voorloper worden beschouwd: de opvatting van de mens als een psychosomatische eenheid.

Wanneer we van die opvatting uitgaan, is het probleem helemaal niet opgelost. Integendeel: dan ontstaat juist de vraag wat er aan de hand is, wanneer een soort wel in biologisch opzicht maar niet in de daaruit voortvloeiende geestelijke en sociaal-culturele bovenbouw vanzelfsprekend eigen is. Daarmee ben ik dan in de buurt gekomen van de probleemstelling die ik op het oog heb. Ik merk eerst op, dat die probleemstelling ook een controverser, een spanningsverhouding in zich bergt. Maar een van heel andere aard dan de hiervoor genoemde *nature-nurture* controverser. Daarin komen aanleg en milieu naar voren als twee uitgangspunten van heel verschillende aard en die tegenstelling impliceert dus ook een vorm van dualistisch denken. In de monistische denkwijze die ik bezig ben te introduceren werkt de algemeen menselijke aanleg niet alleen door in die van het individu, maar evenzeer in de (medemenselijke) omgeving van het individu. En dus moet het mogelijk zijn de wisselwerking tussen individuele aanleg en milieu ook te begrijpen vanuit de kenmerkende eigenschappen van de soort, dus vanuit de algemeen menselijke aanleg.

De in mijn probleemstelling relevante spanningsverhouding (het woord controverser is eigenlijk minder geschikt) betreft dan de tegenstelling tussen wel vanzelfsprekende biologische eigenheid en niet-vanzelfsprekende sociaal-emotionele en geestelijke eigenheid bij mensen. Met die spanningsverhouding is het ietwat eigenaardig gesteld. Vraagt men zich namelijk af, of mensen daaronder gebukt gaan, dan moet het antwoord eigenlijk nee luiden. Zulks opnieuw in tegenstelling tot de *nature-nurture* controverser. Daarvan kun je op allerlei manieren last hebben. In de vorm van al of niet vermeende ontoereikende aanleg, of als deformerend ervaren opvoeding, en ook door je hersens te pijnigen met het zoeken naar een antwoord op de vraag of een bepaald tekort gevolg is van de ene dan wel de andere factor. Minder vaak echter treft men mensen aan, wier voornaamste probleem het is dat ze de vanzelfsprekende universeel menselijke psychosomatische eigenheid nog niet hebben bereikt, en dus als waarlijk mens beschouwd kunnen worden, net zoals dieren waarlijk dier, en bloemen waarlijk bloem zijn.

Berusten mensen dan in het ontbreken van geestelijke eigenheid? Geenszins. Bijna zou ik zeggen: was het maar waar. Er gebeurt namelijk iets heel anders. Iets dat terugvoert naar de ongekende en onuitputtelijke mogelijkheden die mensen hebben om met elkaar

samen te leven, zich aan elkaar aan te passen, en zich in omgeving te handhaven. Het bestaan zelf van die mogelijkheden heeft uiteraard ook een soortspecifiek fundament. Daarmee ben ik begonnen en daartoe keer ik nu terug. *Homo sapiens sapiens* is een soort die in relatie tot omgeving in staat is tot het meest uiteenlopende gedragsrepertoire dat er maar denkbaar is. De keerzijde daarvan is echter een dubbele onzekerheid. Niet alleen ontbreekt op het niveau van de soort het direct en concreet herkenbare algemeen menselijke gedragspatroon. (Afgezien van bijvoorbeeld het belangrijke kenmerk, dat in alle culturen mensen met elkaar praten. Daarop ingaan zou het kader van de probleemstelling echter overschrijden.) Maar ook komt het menselijk individu niet ter wereld met een aangeboren gedragsrepertoire van beperkte omvang, dat zekerheid biedt aangaande zijn toekomstige doen en laten.

Tussen de soort en het individu echter bevindt zich het niveau van de groep. Die term vat ik ruim op, mede omvattend de organisatie, de institutie, de grotere of kleinere collectiviteit, de taalgemeenschap, de natie, de cultuur, kortom iedere eenheid waarbinnen specifieke communicatie min of meer rechtstreeks kan optreden. Het is *dat niveau*, dat geschikt is om de dubbele onzekerheid die ik noemde te hanteren, dat wil zeggen om te zetten in zekerheden van sociaal-emotionele aard, en duidelijke, vaste gedragspatronen. Op dat niveau, dat op zichzelf genomen complex kan zijn, want allerlei subniveaus kan omvatten, zijn mensen bij voortdurende driftig en nogal eens (zeer) nadrukkelijk in de weer met de vormgeving aan de eigenheid van hun bestaan.

Geen wonder, dat het allemaal minder vanzelfsprekend gaat dan bij dieren en bloemen. Die hoeven niet te kunnen denken, om de kenmerken van de soort rechtstreeks in hun individuele bestaan aan te treffen. Mensen die hetzelfde proberen te bereiken door wel na te denken ontdekken slechts veel belovende angst en onzekerheid. Die woordcombinatie doet misschien wat ongebruikelijk aan. Hoewel hij passend kan zijn bij iemand die op zoek is naar avontuur. Ik bedoel hem echter in een meer fundamentele en dwingende betekenis. Namelijk als de existentiële noodzaak voor mensen om door middel van kennen en communiceren met andere mensen mogelijkheden te verwezenlijken en zekerheden te produceren die niet vanzelfsprekend zijn.

Dat fundamentele en dwingende karakter van de spanningsverhouding, nu dan gesitueerd tussen onzekerheid en zekerheid, onder-

streep ik nog als volgt. Uiteindelijk vallen soortkenmerken en individuele kenmerken altijd samen: soorten bestaan als een verzameling individuen. Toegepast op mensen leidt dat gezichtspunt tot de conclusie dat de dubbele onzekerheid in wezen één en dezelfde is, en dat existentiële angst het meest gemeenschappelijke wezenskenmerk van mensen is. Niet zekerheidsstreven in zoverre dat totaal verschillende vormen kan aannemen, niet de potentie tot cultuurvorming, taalgebruik, denken enzovoort waarvoor hetzelfde geldt. Om de indruk van een alleen maar pessimistisch mensbeeld te vermijden: uit mijn argumentatie volgt niet dat de existentiële angst onoverwinnelijk is. Het naast en door elkaar bestaan van heel uiteenlopende vormen van zekerheidsstreven maakt de zaak er echter niet eenvoudiger op. Ik denk dat zonder overdrijving kan worden gesteld dat de mens geen natuurlijke vijanden heeft, behalve de eigen soort. En dat die een geduchte vijand kan zijn, geestelijk en fysiek, sociaal, emotioneel en rationeel, hoeft geen betoog.

Hierna illustreer ik de abstracte probleemstelling nog enigszins door te verwijzen naar enkele verschijnselen op twee belangrijke levensgebieden, die er mee in overeenstemming zijn, verschijnselen die naar mijn mening niet zo maar verklaarbaar zijn vanuit de *nature-nurture* controverse. Het eerste is het geleidelijk verdwijnen van de natuurlijke openheid en spontaniteit van zeer jonge kinderen. Er mag worden aangenomen dat de menselijke zuigeling wel ter wereld komt met open mogelijkheden tot verdere ontwikkeling, maar niet met angst. De hypothese van het geboortetrauma als oorzaak van het laatste verwijs ik dus naar het rijk der fabelen. Waarom zouden dieren dan geen last hebben van een geboortetrauma? Zolang angst nog niet duidelijk is ontstaan kan het opgroeiende kind dus open en spontaan zijn. In zijn ontwikkeling wordt het echter onontkoombaar geconfronteerd met de spanningsverhouding tussen het individuele en het sociale (in het begin van mijn betoog heb ik al opgemerkt dat de kern van het probleem wisselende gedaanten aanneemt!). Bij uitstek bij mensen is de vorming van individualiteit geen autonoom proces, maar diepgaand geworteld in invloed van buitenaf. Geen volwassene die even nadenkt, kan een scherpe grens trekken tussen hoe hij zich van binnenuit ontwikkelde en van buitenaf werd bepaald.

Dat vormingsproces impliceert onherroepelijk ook zekerheidsstreven als omgaan met angst, en dus verlies van spontaniteit. In die

verklaring blijft dus de kwaliteit van de opvoeding volledig buiten beschouwing. Dat die er ook mee te maken heeft spreekt vanzelf, maar kan los van de principiële kwestie worden gezien.

Het tweede verschijnsel is het prominente belang van seksualiteit bij mensen. Dat belang gaat heel wat verder dan bevrediging van fysieke lusten en voortplanting. Seksuele relaties zijn een middel om te ontsnappen aan de spanningsverhouding tussen het individuele en het sociale. Verliefdheid houdt de belofte in, dat men voortaan in diepe verbondenheid met een ander het eigen bestaan volwaardig en volledig zal kunnen ervaren. Ik bedoel niet het ongenueanceerde en cynische standpunt te verkondigen dat alle erotiek niet meer is dan ook een vorm van veelbelovende angst(reductie). Maar toch wel, dat de sociaal-emotionele werkelijkheid van het eigen bestaan, en het zekerheidsstreven dat in veel erotische verhoudingen verborgen aanwezig is, vaak niet werkelijk worden begrepen. Waarvan een resultaat is, dat daaruit resulterende spanningen onhanteerbaar blijven. In de woorden van Hans Andreus: geen mens kent een mens. Men wil zich vasthouden.

Voordat ik overga tot een nadere beschouwing van het sonnet, vat ik de complexe probleemstelling die ik naar voren heb gebracht, nog als volgt kort samen. Het probleem betreft de niet vanzelfsprekende en ondoorzichtige menselijke werkelijkheid. Die kan worden benaderd vanuit drie invalshoeken: het bestaan van het individu, het bestaan van het sociale, en het bestaan van de soort. De ondoorzichtigheid en de complexiteit van het geheel hangen daarmee samen, dat de drie bestaanswijzen in geestelijk, sociaal-emotioneel opzicht geen van drieën duidelijke, vanzelfsprekend herkenbare aanknopingspunten bieden, waardoor aan hun interdependentie nauwelijks of niet lijkt te ontsnappen. Echter, de daaruit resulterende angst en onzekerheid kan als een vast gegeven worden beschouwd. De oorsprong van dat gegeven heb ik noch in de kenmerkende eigenschappen van de soort, noch in de aanleg van het individu gesitueerd, maar in het sociale en cultuurverschijnselen. Door de onontkoombare aanwezigheid daarvan ontbreekt bij mensen de vergaande identiteit van soortkenmerken en individuele kenmerken (afgezien van het biologische in engere zin).

Hoe kan bovenstaand probleem nader worden uitgewerkt? Over dat onderwerp van volgende hoofdstukken maak ik nog een enkele opmerking. Het antwoord op de gestelde vraag is: niet door te

beginnen met de meest weerbarstige kant van het complex, te weten het geestelijke, sociaal-emotionele aspecten, cultuurverschijnselen, enzovoort. Wel door te proberen twee houvasten met elkaar in verband te brengen, namelijk soortkenmerken en de onvermijdelijkheid van angst en zekerheidsstreven. Die soortkenmerken voeren dan toch weer naar de biologie. De strikte scheiding van de biologische en de sociale sfeer is uiteraard onzinnig: ik herinner slechts aan de culturele bepaaldheid en de sociale betekenis van eet- en drinkgewoonten. Met dergelijke scheiding zou trouwens het uitgangspunt van de psychosomatische samenhang weer worden teruggenomen. Vanuit nader inzicht in het verband tussen soortkenmerken en angst en zekerheidsstreven, zoals die beide in cultuurontwikkeling een rol spelen, is het dan mogelijk de verhouding tussen het individuele en het sociale opnieuw en in een ander licht te bezien.

Dat laatste, de verhouding tussen het individuele en het sociale nader exploreren gebeurt ook in het sonnet. In de wending ervan, in de laatste strofe verschijnt er een ik-figuur, die niet wenst te berusten in de verstrengeling van het individuele en het sociale, die de grond van zijn bestaan als enkeling wil herkennen. Niet minder scherp, maar wel van heel andere aard dan de eerdere tegenstelling in het sonnet, die ik als aanknopingspunt voor mijn betoog heb gebruikt, is het contrast tussen de middelste twee strofen en de laatste. Het middengedeelte karakteriseert de collectieve bestaanswijze van mensen, de laatste drie regels beschrijven de poging om daaraan te ontsnappen.

Belangrijk is dat het om niet meer dan een poging gaat, en dat desondanks de tegenstelling verschijnt als niet halfslachtig, maar consequent en diepgaand. Dat licht ik als volgt toe aan de hand van de tekst, waarin inhoudelijke en grammaticale vormgeving elkaar versterken. Om met het tweede aspect te beginnen: in het middengedeelte gaat het over mensen in meervoud, aangeduid als 'men', als 'zij', als 'mensen' en ook als 'geen mens kènt een mens', wat dan op iedereen van toepassing is. De laatste strofe staat geheel in de eerste persoon enkelvoud. Het woord ik is de meest directe verwijzing naar het eigen bestaan van de enkeling die de taal toelaat. Formeel bekeken is er één uitzondering denkbaar. 'Maar leg mij bloot' kan niet alleen als 'Maar ik leg mij bloot' worden opgevat maar ook als een gebiedende wijs. Als een verzoek aan anderen om blootgelegd te worden. Met die opvatting wordt echter de

consequentie van de tweede tegenstelling teniet gedaan. ‘Geen mens kènt een mens’ is een aspect van de collectieve bestaanswijze. Hoe zou dan de één de ander bloot kunnen leggen?

Op die vraag kan worden gereageerd met een andere opmerking: hoe kan de ik-figuur zichzelf blootleggen? Dat is echter in ieder geval een activiteit die de enkeling uitvoert, en het gaat immers over het bestaan van de enkeling. Verder toont de ik-figuur zich alles behalve zeker, dat het allemaal zal lukken. Dat blijkt uit de woorden toch nog en toch in de laatste twee regels. Laat men de toevoegingen weg dan staat er:

omdat ik zien wil wie ik ben.

Ik moet een mens zijn die ik herken.

Dat klinkt overtuigd en zelfverzekerd, maar zo niet de feitelijke tekst. Die betreft een ontsnappingspoging, waarvan echter vaststaat, dat alleen de enkeling hem kan ondernemen.

De consequentie en de diepgaande aard van de tegenstelling, blijken ook nog op een manier die oppervlakkig bekeken, juist inconsequent kan lijken. De ik-figuur begint er namelijk mee zich te conformeren aan de mensen, aan de collectieve bestaanswijze: ‘En ik ben eenzelfde.’ Zijn premisse is dus niet dat hij in ieder geval een diep en hoogst persoonlijk individueel zelf heeft, maar juist dat hij ook als mens bestaat. Die premisse bevestigt opnieuw, dat het om een ontsnappingspoging gaat, maar ook, en daarom gaat het nu, dat daarin een bepaalde valkuil wordt vermeden.

De collectieve bestaanswijze sluit geenszins uit, dat mensen denken, denken dat ze bestaan. Die nadrukkelijke verwijzing in regel 6 kan op niets anders betrekking hebben dan het denken dat men als individueel eigen bestaat, zonder dat dat werkelijk het geval is. Het als mens bestaan is wel het geval en hoeft dus niet zo nadrukkelijk bedacht te worden. De consequentie die de ik-figuur in acht neemt, en de valkuil die hij vermijdt komen dan ook hier op neer, dat de premisse van het individueel eigen bestaan gemakkelijk op een collectieve denkwijze berust en dat de poging daaraan te ontsnappen pas mogelijk wordt vanuit de erkenning daaraan deel te hebben. En dus is het uitsluitend de ontmaskering door de enkeling geheel op eigen kracht van de collectieve bestaanswijze in hemzelf, die kan voeren naar de herkenning van zichzelf als mens. Het daarmee bezig zijn (maar ik leg mij bloot) markeert de wending in het sonnet.

Hierna interpreteer ik achtereenvolgens de twee middelste strofen. Als drijfveer tot het bovenpersoonlijk functioneren van mensen kan de angst worden beschouwd. Verband tussen angst en zekerheidsstreven blijkt uit de combinatie van 'Angst laat niet los' met het daaraan voorafgaande 'Men wil zich vasthouden'. Dat die samenhang nauw is, en een omkeerbaar en bovenpersoonlijk karakter draagt, komt zeer pregnant tot uitdrukking door middel van de beeldspraak in de zin: angst laat niet los. Die zin is een personificatie. Dat wil zeggen, er is geen handelende persoon, maar een handelend principe, in de greep waarvan men verkeert. Men wil zich vasthouden (aan zekerheden). Loslaten is niet mogelijk want dat activeert de greep van de angst, die ook niet loslaat. De verwisselbaarheid van het ene individu met het andere die ontstaat wanneer iedereen zich aan dezelfde zekerheden vastklampt, wordt bevestigd in de twee zinnen die als het ware kruiselings door de andere twee heen lopen. 'Geen mens kent een mens. Men kijkt zijn spiegel aan.' Er valt geen ander mens te kennen, omdat men anderen ziet die hetzelfde doen.

Staan in de eerste strofe over de collectieve bestaanswijze het hiervoor geschetste proces en ook de kwaliteit ervan (doen alsof, bestaan in ijskoude, overmatige nadruk op denken) centraal, in de tweede wordt ook de inhoud aangeduid. Als winterse systemen of taken van geloof. Daaraan hangt men zich op, en veelzeggend is de dubbele betekenis van het woord ophangen. Iets ophangen vergt een houvast, maar zich ophangen betekent ook zich van kant maken. Vanuit die dubbelheid en in combinatie met de rest van de strofe – 'Maar dood is dood. Men neemt zich mee en is niet mee te nemen.' – ontstaat de sterke suggestie dat het aangrijpen van een houvast om zichzelf te bestendigen (bijvoorbeeld in niet bestaand hiernamaals) zelf al van levensontkennende aard is, dus een vorm van (geestelijk) dood zijn. De hele context, ook 'bestaan in ijskoude', 'winterse systemen' bevestigt de indruk van levenloze starheid.

Hierna kom ik weer uit bij de tegenstelling waarmee ik mijn beschouwing ben begonnen: die tussen enerzijds bloemen en dieren en anderzijds mensen. Daaraan schenk ik opnieuw aandacht, maar nu uitsluitend vanuit de tekst van het gedicht. Ik signaleer het contrast in taalgebruik tussen de eerste strofe en het middengedeelte. De eigenschappen van dieren worden in één lange, vloeiend doorlopende zin opgesomd. Die van mensen daarentegen in kort afgebeten zinnen, en

nadrukkelijke herhaling (de woorden denken en dood). Van totaal andere allure is de aanhef: Bloemen leven licht-zinnig... (het woord *leven* wordt in verband met mensen niet één keer gebruikt).

Een bijzondere vondst is het gebruik van het woord licht-zinnig met koppelteken. Het normale woord lichtzinnig heeft een negatieve betekenis, die van onnadenkend. Bloemen kunnen niet denken en dus ook niet lichtzinnig zijn. Maar juist daardoor kunnen ze wel lichtzinnig leven, dat wil zeggen op een lichte, niet zwaartillende manier zinnig bestaan. Er is ook een andere interpretatie mogelijk, waarin het woord licht als substantief wordt opgevat en met bloemen die het licht zoeken, wordt geassocieerd. Maar die houd ik binnen de context van het gedicht als geheel toch voor minder passend. Dan nog de toevoeging 'in hun bladen' in de eerste zin. De plant, de bladen zijn het fundament, en tevens het beschermende omhulsel waaruit de bloemen tevoorschijn komen. Daarmee is de eerste zin in zijn geheel geïnterpreteerd, de omkering van de manier waarop mensen houvast zoeken: niet door rechtstreeks en licht-zinnig vanuit hun fundament te leven, maar door het angst verwekkende ontbreken daarvan om te zetten in bedachte zekerheden en zich daar aan vast te houden.

Diezelfde omkering treffen we aan in de karakteristiek van dieren. Echter, nu is de verwijzing naar het gedrag van mensen, hoewel nog steeds impliciet, iets directer: (hogere) dieren staan tenslotte dicht bij mensen dan bloemen en planten. Dieren lopen vanzelfsprekend. Mensen niet. (Men stelle zich slechts een groep reeën voor die op de vlucht slaat voor een groep joggende mensen.) Dieren zwijgen van wat ze zouden kunnen zijn. Mensen niet. Hun daden gebeuren altijd nu. Bij mensen is dat niet het geval. De scherpte van de tegenstelling wordt daarna samengevat in de laatste zin van de eerste strofe en de eerste van de tweede: dieren zijn eigen – mensen doen alsof.

Tot zover mijn analyse van het gedicht van Hans Andreus. Ik hoop, dat de bevestiging van mijn probleemstelling die het sonnet in zich bergt, daarmee voldoende is toegelicht. Bevestiging is geen identiek zijn. Zoals ik al heb gezegd houdt een probleemstelling in theoretische termen al (de kiem van) nadere verklaring en verdere uitwerking in, en is hij dus minder een afgerond geheel dan een gedicht. Ten besluite van dit hoofdstuk wijs ik echter nog op duidelijke overeenstemming tussen het één en het ander in een bepaald opzicht.

In beide gevallen is het namelijk de bedoeling het probleem wel op een algemeen geldige, maar niet op een moraliserende manier aan de orde te stellen. De ik-figuur in het sonnet kan natuurlijk exclusief worden opgevat als de persoon van de schrijver. Ik denk echter dat die beperking onjuist is. Wat hij zegt draagt niet het karakter van een persoonlijke ontboezeming, maar betreft een activiteit die ieder mens zou kunnen ondernemen, gegeven nu juist de ervoor geschetste algemeen geldige karakteristiek van de condition humaine. Verder is hij niet op zoek naar een vlot toepasbare heilsleer of ook een natuurlijk paradijs waarin de vanzelfsprekende eigenheid van dieren op een menselijke manier wordt bereikt. Beide 'oplossingen' komen neer op een kortsluiting van het probleem, waarin over het hoofd wordt gezien dat een natuurlijk paradijs helemaal niet bestaat (niet voor dieren en niet voor mensen) en ook dat er al heel wat vlot toepasbare heilsleren in praktijk zijn gebracht, die geen cultureel paradijs opleverden, maar wel nogal eens het volstreekte tegendeel daarvan. Het sonnet verkondigt geen enkele moraal, behalve het belang van het onderkennen door de enkeling bij zichzelf als deelhebber aan een bestaan met anderen van de werking van angst en zekerheidsstreven. Om te ontdekken wat er dan tevoorschijn komt. Bij die strekking sluit ik mij van harte aan.

Aanpassing en handhaving in omgeving: de evolutie van de soort en cultuurvorming

In dit hoofdstuk begin ik met de uitwerking van het programma dat ik in het vorige hoofdstuk heb aangekondigd. Dat houdt in dat ik het verband nader uit de doeken zal doen tussen enerzijds het vergaand ontbreken van de rechtstreekse manifestatie van soortspecifieke kenmerken bij mensen en anderzijds de kwestie van angst, onzekerheid en zekerheidsstreven. Daartoe is het noodzakelijk een categorie die in het vorige probleemstellende hoofdstuk hoogstens impliciet van belang was, expliciet in te voeren. Ik bedoel het begrip *omgeving*.

Tinbergen, één van de baanbrekers voor de ethologie als wetenschap die het gedrag van dieren (in de natuur!) bestudeert, heeft er sterk de nadruk op gelegd dat men dat gedrag uitsluitend kan begrijpen door zowel de van binnenuit bepaalde oorzaken als de effecten in omgeving in aanmerking te nemen.¹⁾ Waarom zou voor mensen niet hetzelfde gelden? Die opvatting brengt met zich mee, dat de term instinct niet als alleenzaligmakend wordt beschouwd ter verklaring van dierlijk gedrag, maar tevens dat inzake de verklaring van menselijk gedrag de aanwezigheid van een instinctieve basis evenmin bij voorbaat wordt uitgesloten. Ter ondersteuning van dat uitgangspunt voer ik nog aan, dat alle levensprocessen hun beslag krijgen als wisselwerking tussen soort en omgeving van de soort; wisselwerking waarin reactiewijzen van binnenuit en stimuli van buitenaf in een bepaalde verhouding tot elkaar staan.

Wat mensen betreft ontstaat dan natuurlijk onmiddellijk het probleem, dat de soortspecifieke kenmerken van omgeving zich evenmin rechtstreeks en vanzelfsprekend aandienen als die van de soort zelf. Het één is niet minder gevarieerd dan het ander. Zelfs kan worden verdedigd dat het onderscheid tussen soort en omgeving vervaagt, zo al niet verdwijnt, doordat de soort zijn eigen veelvormige culturele omgeving maakt en is. Mensen bestaan als cultuurwezens. In dat bestaan kunnen zij de categorie omgeving tegelijk ruim en beperkt opvatten. Het merkwaardige van mensen is, dat zij zichzelf niet plegen te ervaren als een onderdeel van de natuur met een eigen instinctieve basis, maar wel heel goed in staat zijn het universum als hun omgeving te beschouwen, en zichzelf als middelpunt van het heelal te zien. De positie van de mens in verband met de kosmos is een niet onbelangrijk gegeven in allerlei culturen, hoe verschillend dat gegeven ook maar wordt geïnterpreteerd in bijvoorbeeld de astrologie, de Christelijke godsdienst of de beschaving van het oude China, en dan noem ik ook nog het Boeddhisme.

Omdat ik onder en niet boven de cultuurverschijnselen uit wil komen, zal ik de vraag stellen of de menselijke neiging om de categorie omgeving tegelijk ruim en beperkt op te vatten verklaarbaar is vanuit de positie van: (speciaal) onderdeel van de natuur. De aanzet voor nadere verklaring is niet moeilijk te vinden. *Homo sapiens sapiens* beschikt over een aangeboren kenvermogen, en kennen werkt verruimend op het omgevingsperspectief. Die aanzet laat nog heel wat vragen onbeantwoord. Op aarde blijvend, staat het wel vast, dat het succes van menselijk kennen vooral tot uitdrukking komt in handhaving ten opzichte van natuurlijke omgeving, door die te transformeren tot landbouw en veeteelt, door technologie, materiële artefacten, welke laatste van iedere cultuur, hoe weinig geëvolueerd ook, een essentieel onderdeel zijn.

De prijs van onbeperkte handhaving in natuurlijke omgeving door die dienstbaar te maken, is milieuvervuiling, maar die volgt niet rechtstreeks uit de aanleg van de soort. Een andere prijs, of beter gezegd keerzijde doet dat wel. Het kenvermogen komt tot ontwikkeling via taalverwerving, en dus in nauwe aanpassing aan en hechte verbondenheid met andere mensen binnen een taalgemeenschap. Die taalgemeenschap is al beperkt van omvang vergeleken met de omvang van de mensheid, en de groep waarbinnen het ontwikkelingsproces zich voltrekt, is nog kleiner. Daarmee komt er een tweede omgevingsper-

spectief tevoorschijn dat, hoewel het in de aanleg van de soort nauw met het eerste lijkt te zijn verbonden, een tegenovergesteld karakter draagt: het is primair medemenselijk gericht vanuit aanpassing en verbondenheid en beperkt van omvang.

De overeenstemming tussen *beide* omgevingen is echter dat ze alle twee verankerd zijn in de aanleg van de soort, maar geen van beide naar een soortspecifieke omgeving verwijzen. Als zodanig valt namelijk noch de omringende natuur in zijn geheel, noch een beperkte groep binnen de soort op te vatten. Dat dubbele omgevingsperspectief kan in zijn complexiteit niet worden afgedaan met de opmerking dat mensen nu eenmaal gericht zijn op zowel natuurlijke als sociale omgeving. Dat zijn allerlei diersoorten, zoals bijen, vogelsoorten, wolven, primaten ook. Maar nemen wij de bijen als voorbeeld: het gebeuren in de korf of het nest en de actie in de bloemen zijn nauwkeurig op elkaar afgestemd. De actie naar buiten toe is ook nog in het voordeel van (de bestuiving van) de bloemen, maar dat is een bijkomstigheid in mijn betoog. Essentieel is echter dat beide omgevingen wel soortspecifiek van aard zijn.

Homo sapiens sapiens daarentegen is een soort met een grote potentie tot handhaving in omgeving en een diep gewortelde neiging zich aan te passen aan en verbonden te voelen met beperkte omgeving, maar onwetend omtrent de eigen aard in relatie tot omgeving. Die onwetendheid is angstverwekkend en dat leidt tot het krachtig cultiveren van enigerlei vorm van eigenheid in relatie tot de een of andere omgeving. Met opzet formuleer ik de categorieën *eigenheid* en *omgeving* zo open en ongespecificeerd als maar mogelijk is. Vanuit de functies handhaving en aanpassing kan het zekerheidsstreven alle kanten uit. Daarbij kan ook de primaire gerichtheid van de functies op respectievelijk natuurlijke en sociale omgeving geheel op de achtergrond raken. Mensen kunnen zich heel goed nauw verbonden voelen met materieel bezit, en dat groepen zich krachtig kunnen handhaven ten opzichte van andere groepen is ook geen opzienbarend nieuws. Evenzeer is het bekend dat mensen er soms op uit zijn niet zo zeer natuurlijke omgeving als wel andere mensen aan zichzelf dienstbaar te maken. Al is de slavernij dan afgeschaft, niemand zal willen beweren, dat andere vormen van dienstbaar maken, zonder dat daar lichamelijk geweld aan te pas hoeft te komen, ook niet meer bestaan.

Om kort te gaan: over welke vorm de eigen aard in relatie tot omgeving in concreto bij mensen aanneemt, valt zeer moeilijk te generaliseren. Niemand is in staat het geheel van vormen dat er mogelijk is, ook maar bij benadering te overzien. Wat voor de één de essentie van de zaak is, kan aan de ander totaal onbekend zijn, of volstrekt onbelangrijk worden geacht. En het is dan niet nodig de één en de ander in een verschillend cultuurpatroon te situeren; hetzelfde is mogelijk tussen personen die in elkaars feitelijke nabijheid verkeren.

Daarmee krijgt dus de dimensie *eigen aard in relatie tot omgeving* een zeer subjectieve betekenis. Bovendien moet in aanmerking worden genomen dat de categorie omgeving vanuit die subjectieve betekenis verwisselbaar is: mensen en ook groepen zijn elkaars omgeving, maar zoals iedereen weet geenszins per se vanuit dezelfde gerichtheid op omgeving. Ook is het mogelijk dat het omgevingsperspectief vanuit het individu, dan wel de collectiviteit bezien, sterk wisselt. Om dit met een enkel voorbeeld te illustreren: iemand gaat na een fikse ruzie met zijn echtgenote, om bij te komen, een uurtje mediteren over zelfhandhaving in kosmisch verband. Dit alles samenvattend, is het geen wonder, dat het ontbreken bij mensen in vergelijking tot andere soorten van soortspecifieke duidelijkheid omtrent de relatie met omgeving, aan het gedrag van mensen een nogal instabiel, onrustig en vooral ook onvoorspelbaar karakter geeft.

Dat gebrek aan stabiliteit en die onvoorspelbaarheid kunnen worden afgedaan met de stelling dat de menselijke werkelijkheid een wezenlijk irrationeel karakter heeft. Toch is dat maar de helft, in zekere zin zelfs minder dan de helft, van de grote lijn die ik hiervoor probeerde aan te geven. Daarin verscheen de fundamenteel emotionele verbondenheid van mensen als de keerzijde van het menselijk kenvermogen. De poging in die keerzijde een zekere algemene geldigheid te ontdekken, ging uit van dat kenvermogen. En verder van de noodzaak voor levende wezens om zich vanuit de eigen aard aan te passen aan en te handhaven in omgeving. Die noodzaak kan evenmin als zodanig als irrationeel worden beschouwd. De werkelijk irrationele factor die overblijft, is angst. Het probleem daarvan is, dat die doorwerkt in zekerheidsstreven, hetgeen weer aanleiding geeft tot het ontstaan van voor anderen bedreigende omgeving die angstverwekkend is. Daarop berust in laatste instantie de ondoorzichtigheid van het geheel.

De kwesties van angst en zekerheidsstreven en het dubbele omgevingsperspectief in verband met handhaving en aanpassing zal ik verder uitwerken in volgende hoofdstukken. In dit is het mij er om te doen het algemeen geldige verband, dat ik naar voren heb gebracht te onderbouwen met nog andere argumenten. Nadat ik al wees, in verband met de naam Tinbergen, op de relevantie die de denkwijze van ethologen zou kunnen hebben voor de verklaring van het gedrag van mensen, borduur ik nog even voort op dat stramien. Eerst ga ik kort in op de denkwijze van ethologen. In een artikel gewijd aan de nagedachtenis van Niko Tinbergen stelt dr. G.P. Baerends het volgende. 'Niko Tinbergen was een van de grondleggers van de ethologie, een tak van de biologie die zich in deze eeuw ontwikkelde en met natuurwetenschappelijke methoden gedrag onderzoekt. Aanvankelijk ging het hier om het gedrag van dieren en vooral om ontsluiting van de mechanismen die het mogelijk maken dat iedere diersoort zich in zijn eigen ecologische nis aangepast gedraagt – en die veelal met de niets verklarende term 'instinct' worden aangeduid. Tinbergen benadrukte dat men over zulk gedrag vier vragen kan stellen:

- hoe wordt het veroorzaakt
- hoe ontwikkelt het zich bij het individu
- welke functie(s) dient het?
- hoe is het in de evolutie tot stand gekomen en kan het worden gehandhaafd?'²⁾

Dat die vragen ook gesteld kunnen worden met betrekking tot het menselijk handelen blijkt al uit het woord 'aanvankelijk' in het citaat van Baerends. Naar hij verder in zijn artikel stelt was het juist Tinbergen die een belangrijke rol speelde bij het saneren van het denken over de vraag in welke mate genetische factoren enerzijds en op ervaring berustende leerprocessen anderzijds bij de ontwikkeling van soortelijke gedragsvormen betrokken zijn en hielp hij de '*nature versus nurture*' controverse te beslechten door te wijzen op de nauwe integratie van beide in de ontwikkeling van 'instinctief' gedrag. De vier vragen zal ik niet systematisch, in de volgorde waarin ze hiervoor zijn genoemd, afwerken. Maar de denkwijze die er mee gemoeid is, zal naar ik aanneem herkenbaar zijn.

Een gangbare theorie over de evolutie van onze soort stelt, dat er een samenhang is tussen taalgebruik en het vervaardigen van werktuigen. Beide functies zouden het gevolg zijn van één beslissende stap:

het rechtop gaan lopen van onze verre voorouders die vanuit de bomen in het bos afdaalden naar de vlakten van de savanne. Volgens het anti-idealistische en anti-teleologische interpretatieschema van de Franse auteur André Leroi-Courhan zouden daardoor de genoemde functies zich in relatie tot elkaar hebben ontwikkeld.³⁾ Rechtop lopen bevordert de *face to face* contact tussen mensen onderling, maakte de voorste ledematen vrij voor andere activiteiten dan voortbeweging, zoals voedsel verzamelen, gebaren, manuele vaardigheden, terwijl de mond vrij kwam voor de dienst van het woord (zoals reeds in de vierde eeuw werd gesteld door de theoloog Gregorius van Nyssa, die op latere theorievorming vooruit liep).⁴⁾

Uiteraard mag men zich een dergelijk evolutieproces, dat vele duizenden jaren in beslag nam, niet zo simplistisch voorstellen, als het in deze summiere samenvatting naar voren komt. De ontwikkeling van de omvang en de structuur van de hersenen, de bouw van het strottehoofd, de wendbaarheid van de schedel waren er ook mee gemoeid. En het proces van taalontwikkeling op basis van gebaren, kreten, klankna bootsing kan ook niet anders dan een langzaam en complex verloop hebben gehad.

Maar om al die complicaties is het mij niet te doen. Wel om het centrale gezichtspunt: het verband tussen taalgebruik en het maken van werktuigen. De logica van dat verband is niet moeilijk in te zien. De vervaardiging van werktuigen, hoe primitief die aanvankelijk ook nog waren, vergt het kennend begrijpen van (aspecten van) natuurlijke omgeving. Taalontwikkeling bevordert het kennend begrijpen, maar vooronderstelt tegelijk intensieve aansluiting van mensen bij elkaar, in een proces waarin nonverbale communicatie een verbale bovenbouw krijgt. Met elkaar praten doen mensen in iedere cultuur, en (resten van) werktuigen, menselijke artefacten worden aangetroffen, ook in de allereerste overblijfselen van vroegere cultuurontwikkeling. Die gegevens en het geschetste evolutieproces ondersteunen de opvatting van het dubbele omgevingsperspectief als op een typisch menselijke manier diep verankerd in de kenmerken van de soort.

Die opvatting impliceert dan wel dat het vermogen tot taalontwikkeling is aangeboren en dat taalverwerving door het opgroeiende kind niet berust op een 'gewoon' leerproces, dat wil zeggen uitsluitend onder invloed van omgeving tot stand komt. Daarmee ben ik terug bij

andere vragen die ik al noemde: hoe ontwikkelt het gedrag zich bij het individu en in welke mate zijn genetische factoren enerzijds en op ervaring berustende leerprocessen anderzijds betrokken bij de ontwikkeling van soorteigen gedragsvormen? Net als bij het evolutieproces, gaat het nu ook om een zeer complexe samenhang, en opnieuw volsta ik met korte aanduidingen. Ik zal drie verschijnselen noemen, die op heel verschillende manier de genetische bepaaldheid van taalvorming bevestigen.

Het eerste verschijnsel kan gewoon in de praktijk van het leven worden geconstateerd. Opgroeiende kinderen zijn in staat de grammaticale regels van hun moedertaal correct toe te passen, zonder dat ze die expliciet hebben geleerd. Daaruit volgt natuurlijk niet, dat ze ter wereld komen met hersenen waarin de grammatica van de taal van hun moeder is opgeslagen. Maar wel dat het leren daarvan geen gewoon leerproces is. Niemand kan later in het leven een tweede taal op dezelfde manier leren, alle 'natuurmethodes' ten spijt. Wel kunnen de regels worden geleerd en ook kunnen ze worden toegepast, maar in die volgorde en niet omgekeerd.

Dat reeds zuigelingen in de wieg, en daarmee kom ik tot mijn tweede argument, op een genetisch verankerde manier bezig zijn met taalverwerving, werd aangetoond in recent onderzoek van linguïsten.⁵⁾ Zij onderzochten of drie maanden oude baby's in staat waren klanken die in enige taal, welke dan ook, betekenis dragen (fonemen), te onderscheiden van klanken die in geen enkele taal iets kunnen betekenen. Uiteraard konden de baby's niet praten om daarvan rekenschap af te leggen, maar gemeten werd de interesse als de stimulerende werking die er uitging van het horen van allerlei klanken. Wel fonemen maar niet andere klanken gaven aanleiding tot een verhoogd, geïntensiveerd zuigritme. Verder bleek dat tien maanden oude baby's al een zekere voorkeur voor moedertaalklanken hadden ontwikkeld. In combinatie met de hiervoor genoemde uitkomst is dat laatste volstrekt onverklaarbaar, zonder de aanname van een aangeboren taalfunctie. Het is niet voorstelbaar, dat kinderen na hun geboorte eerst enkele maanden nodig hebben om alle talige klanken ter wereld aan te leren en vervolgens de meeste weer vergeten om uit te komen bij hun moedertaal.

Het derde argument voert naar het functioneren van de menselijke hersenen. Hoe incompleet de kennis daarvan ook maar is, het lijkt

vast te staan, dat gedurende een bepaalde periode na de geboorte er onder invloed van omgeving, structurele veranderingen ontstaan die gedurende de rest van het leven gefixeerd blijven. Eerste indrukken kunnen zeer belangrijk zijn, en dat geldt niet alleen voor taalverwerving. Echter gaat die fixatie in taalcentra aanzienlijk langer door, zelfs tot een leeftijd van een jaar of tien. En daaruit blijkt zowel de complexiteit als de centrale betekenis van taalverwerving.⁶⁾ Met dit alles blijft uiteraard nog volledig onopgehelderd *hoe* moedertaalverwerving tot stand komt als wisselwerking tussen aanleg en milieu. Hoe interessant die kwestie moge zijn, in mijn kader is hij niet van belang. Omdat het inhoudelijke aspect van taal ook niet van principieel belang is. De argumentatie hiervoor wijst er op, dat de *nature-nurture* controverse precies wegwerkt wat in mijn theorievorming nu juist de sleutel is die toegang geeft tot inzicht in menselijk functioneren: de wisselwerking tussen aanleg en omgeving die onmiddellijk na de geboorte begint en doorgaat gedurende de rest van het leven. Geen soort, waarvan de eigen vorm zo met zijn omgeving is verweven, als nu juist mensen!

Ten slotte maak ik over de ontwikkeling van zuigeling tot kleuter nog een enkele opmerking van andere aard. Laten wij afzien van gedragskenmerken die wij met de dieren (in principe) gemeen hebben. Zoals eten, drinken, slapen, zindelijk worden (ook dieren bevuilen hun eigen nest niet) en verder voorbij gaan, hoe on-Freudiaans dat moge zijn, aan het seksuele leven van de peuter. Dan blijft het volgende over. Het jonge kind communiceert non-verbaal (huilen en (glim)lachen) met zijn moeder en anderen, maakt grijpbewegingen en manipuleert voorwerpen zoals een bal of een rammelaar, leert rechtop te lopen en gaat praten. En dat is dan nauwkeurig het gedragsrepertoire waarvan de relevantie naar voren kwam in verband met de evolutie van de soort! Wie die ontwikkeling heeft doorgemaakt kan als mens worden beschouwd, en in de maatschappij worden opgenomen (al omvat het begin van de ladder niet meer dan kleuteronderwijs).

Tot zover in mijn betoog heb ik wel de soortspecifieke kenmerken die van belang waren in het verband waarvan ik eerst de grote lijn onthulde, van nadere argumentatie voorzien, maar niet de andere constituerende factor: *angst en onzekerheid*. Die factor is in zijn oorsprong heel existentieel van aard, maar zonder dat hij genetisch is bepaald, zo heb ik gesteld. Anders gezegd: de oorsprong ervan kan worden gesitu-

eerd op het grensvlak tussen niet en wel een cultuurwezen zijn. Als enig empirisch verschijnsel dat direct naar die oorsprong verwijst, heb ik (in het vorige hoofdstuk) het verloren gaan van de natuurlijke spontaniteit van jonge kinderen vermeld.

Zeer jonge kinderen bevinden zich in het niemandsland tussen geen en wel cultuurwezen zijn. Uiteraard mag worden verondersteld dat de soort, evolutionair bekeken, zich ook in een dergelijk niemandsland heeft bevonden. Maar hoe kan worden vastgesteld of er toen een nieuw soort existentiële angst ontstond? Echter is dat een oneigenlijke vraag. Angst en zekerheidsstreven staan wel in causaal verband tot elkaar, maar dat betekent niet dat de angst eerst bestaat en vervolgens (na enige tijd) wordt omgezet in zekerheid. Angst en angstreductie ontstaan als een bepaalde spanningsverhouding in relatie tot elkaar en tot omgeving. In dat mechanisme wordt die dubbele verhouding als het ware in één klap geregeld op een manier die rechtstreeks, dwingend en fundamenteel emotioneel van aard is (angst als oorzaak).

De eigenlijke vraag moet dan luiden, of dat mechanisme in zijn geheel, in de aanloopperiode, de vroege jeugd van cultuurvorming, steeds meer vat op mensen kreeg. Dat zou dan betekenen, dat meteen, althans vrij snel, de functies handhaving en aanpassing zoals ik die heb geschetst in hun oorspronkelijke gerichtheid op respectievelijk natuurlijke en sociale omgeving uit de band sprongen, waarmee de objectieve betekenis van de categorie omgeving in één adem de subjectieve opriep. In concreto: op het moment dat het mogelijk is een prooidier met een speer te doden, is het ook mogelijk een ander mens hetzelfde lot te laten ondergaan. Zo gauw een groep mensen een niveau van taalontwikkeling heeft bereikt, van waaruit men een andere groep met een andere taalontwikkeling niet meer begrijpt, is het mogelijk leden van de andere groep niet als soortgenoten te herkennen. Als men die met geweld te lijf gaat, blijft het dubbele omgevingsperspectief ook binnen de soort van kracht. De aanpassing aan de eigen groep vervangt dan de zekerheid die hogere zoogdieren kennen als instinctieve rem op beschadiging van de eigen soort, maar dat vergroot de onzekerheid over de aard van de soort. Als soort zijn mensen bedreigend voor elkaar en daarmee is dan ook de bijzondere angst bevestigd.

Bovenstaande redenering draagt uiteraard een hypothetisch karakter. Daarom heb ik het vervolg ervan niet in de verleden tijd

geformuleerd; tegen de indruk, dat er tegenwoordig nog wel iets van een dergelijke samenhang kan worden herkend, heb ik geen bezwaar. Empirische bevestiging, wat het beginstadium van de mensheid betreft, is uiteraard niet gemakkelijk. Toch zijn er wel aanwijzingen in die richting. Volgens een serieuze opvatting, gebaseerd op gevonden beenderen, trad er in dat beginstadium kannibalisme op, waarbij leden van een andere groep werden opgepeuzeld.⁷⁾ Niet rechtstreekse bevestiging is te vinden in het gedrag van primaten. Hoewel ik al vaak gerefereerd heb aan dieren heb ik tot nu toe gezweven over mensapen. Toch staat juist die categorie vaak in de belangstelling (ook wetenschappelijk) vanwege de gelijkenis met mensen. Naar mijn mening mag daarbij nooit worden vergeten dat mensen, hoezeer ze ook van apen afstammen, een wezenlijk andere soort zijn, en dus geen naakte apen, om het te zeggen met de titel van een *bestseller* van Desmond Morris (die aan genoemd standpunt voorbij ging).⁸⁾ Wat wel kan, is het gedrag van bijvoorbeeld chimpansees en gorilla's interpreteren als vooruitlopend op dat van mensen, als een soort kiemcel dus, die in het evolutieproces tot het ontstaan van een nieuwe vorm leidde.

Opvallend is dan, dat in de gang van mensapen de voorste ledematen enigszins los van de grond lijken te komen, dat die ook gebruikt worden om voorwerpen te manipuleren, dat bijvoorbeeld een stok als werktuig kan dienen. Maar in het bijzonder is het mij nu te doen om het sociale gedrag. Dat is zeer onrustig, wanneer men het vergelijkt met bijvoorbeeld dat van een groep wolven, die in hun onderlinge verhoudingen een grote harmonie tonen. Mensapen communiceren anders, nadrukkelijker, maken gebaren, passen zich aan, maar handhaven zich ook ten opzichte van elkaar, kunnen elkaar in een positie van isolement en/of ondergeschiktheid drijven; geslachtsverschil is uitdrukkelijk sociaal relevant. En volgens de bekende onderzoekster Jane Goodall deïnen ook chimpansees er niet voor terug soortgenoten van een andere stam uit te roeien.⁹⁾

Van daaruit bezien nu, lijkt het niet erg waarschijnlijk, dat verdere evolutie van al die kenmerken leidde tot het ontstaan van een soort, die als eerste stadium een toestand van paradijselijke vrede en harmonie kende, zoals het scheppingsverhaal en ook sommige andere opvattingen dat willen. Ten slotte nog iets, dat terug voert naar de aard van de vergelijking en de betekenis die men daar wel en niet aan mag

toekennen. Dat chimpansees door middel van gebarentaal een aanzienlijk aantal woorden kunnen leren, zoals is aangetoond, is interessant, omdat daarmee indirect de aanname wordt bevestigd dat mensentaal uit gebaren is ontstaan. De omkering van de vergelijking, die ik dus afwijs, voert naar de conclusie dat gebarentaal in principe gelijkwaardig is aan verbaal taalgebruik. (De kwestie is praktisch relevant in verband met onderwijs aan doven.)

Hierna ga ik nog in op een laatste kwestie, die de grondslag van cultuurvorming raakt, te weten de oorsprong van normen en waarden. Daarover zijn totaal verschillende opvattingen mogelijk. Die oorsprong kan zowel goddelijk van aard worden geacht als gezocht worden in de aard van de menselijke natuur. Daar tussen in ligt de Freudiaanse opvatting die normen en taboes tegenover de driften stelt en situeert in de aard van het sociale proces. Dat zich daar hun werking afspeelt, lijkt mij onweerlegbaar en in dat opzicht staan ze dus op dezelfde hoogte als in mijn opvatting angstreductie. Echter gaat in die opvatting angst niet zozeer feitelijk alswel logisch vooraf aan angstreductie en hetzelfde geldt, dunkt mij, voor normen en waarden. Die zijn, ik beweer niet uitsluitend, maar wel in belangrijke mate het gevolg van functies die op een bedreigende en angstverwekkende manier uit de band springen, hetgeen vraagt om zekerheden die houvast bieden. Ze kunnen dus worden gezien als het antwoord op de situatie, zoals ik die hiervoor heb geschetst. Daarmee hebben ze dus niet, zoals taalontwikkeling wel heeft, een basis in de menselijke aanleg. Maar toch is het denkbaar dat parallel aan, zelfs hand in hand met taalontwikkeling door de soort, ook zekerheden in de vorm van normen en waarden zijn ontstaan. Ook die hebben, net als kennis, hun neerslag in taalgebruik. We stuiten dan opnieuw op het gezichtspunt dat normen en waarden heel goed, van meet af aan en vanuit hun oorsprong, tegelijk rationeel en irrationeel kunnen zijn. Het zich ontwikkelende menselijke kenvermogen werkt er in door, maar evenzeer de behoefte aan emotionele zekerheid of ook bijvoorbeeld de neiging tot stabilisering van machtsverhoudingen.

Als dat zo is, en voor zover dat zo is (niet voor alle normen in dezelfde mate, ik denk bijvoorbeeld niet in de eerste plaats aan verkeersregels) dan wordt daarmee ook het onuitroeibare karakter van de zogenaamde spanning tussen norm en werkelijkheid duidelijk. Die uitdrukking is op de keper beschouwd wat eigenaardig, omdat normen

een deel van de menselijke werkelijkheid zijn. Men kan de neiging van mensen om hun gedrag te normeren voor het meest fundamentele uitgangspunt houden. Dat doe ik dus niet, maar dat gebeurt expliciet of impliciet in allerlei vormen van sociale wetenschap. Met de genoemde spanning dan wordt eigenlijk bedoeld, dat de werkelijkheid altijd nog meer omvat dan normen en waarden, en daar steeds opnieuw ook van afwijkt en mee in strijd is. Dat nu spreekt vanzelf, voor zover normen op angstreductie berusten. Die heft immers de angst niet op, en daardoor kunnen normatieve zekerheden een in zichzelf tegenstrijdig karakter dragen, hetgeen weer schrikwekkende gevolgen heeft.

Uit deze opvatting blijkt, denk ik, afdoende, dat in theorievorming die de grondslag van het sociale proces als object kiest, en niet de inhoudelijke uitwerking daarvan, het niet nodig is normen en waarden als een aparte categorie van constituerende aard te introduceren. En daarom zal ik in dit hoofdstuk waarin het mij uitsluitend is te doen om de uitgangspunten voor dergelijke theorie, de kwestie verder laten rusten. Die uitgangspunten, zoals tot nu toe naar voren gekomen, blijven dan dus het dubbele omgevingsperspectief, de subjectivering van het begrip omgeving, angst en angstreductie, en de beide functies handhaving en aanpassing. Ter afsluiting zal ik, niet over angstreductie maar wel over de beide functies en de kwestie omgeving nog het een en ander zeggen.

De derde vraag uit het rijtje van Tinbergen was: welke functies dient het (gedrag)? De termen aanpassing en handhaving zijn natuurlijk niet meer dan een zeer globale aanduiding van functies. De vraag rijst of zo'n overkoepelende karakteristiek van slechts twee functies kan volstaan om juist bij mensen, wier functioneren in vergelijking tot zelfs de meest geëvolueerde diersoorten uitermate complex is (de menselijke hersenen zijn inderdaad superieur!), tot nader en dieper inzicht te komen aangaande hun gedrag. Zonder nadere precisering van de beide functies zou inderdaad de hele argumentatie van dit hoofdstuk over van binnenuit bepaalde soortspecifieke oorzaken van gedrag, over de evolutie ervan en de ontwikkeling bij het individu, uitlopen op de nietszeggende conclusie, dat mensen zich, net als alle andere soorten aanpassen aan en handhaven in omgeving. Functieleer is een onderdeel van de psychologie, en niets lijkt eenvoudiger dan daarbij aansluiting te zoeken. Aan onderzoek en opvattingen omtrent menselijk gedrag, en functies als waarneming, geheugen, denken, enzovoort ontbreekt het niet. Echter,

daaraan ligt niet mijn ethologisch uitgangspunt ten grondslag, waarin de aansluiting tussen soortspecifieke oorzaken en effecten in omgeving centraal staat. En aan dat uitgangspunt wens ik vast te houden.

De oplossing van het dilemma is te vinden door te bedenken, dat juist bij mensen die aansluiting zo nauw is, dat het onderscheid zelf tussen soort en omgeving verregaand uit het blikveld verdwijnt, in plaats van zich als vanzelfsprekend aan te dienen. Daardoor wordt er iets anders vanzelfsprekend: wij zijn een soort die 'op zichzelf' bestaat. Natuurlijk zijn mensen in hun gedrag en allerlei verschijningsvormen verregaand het produkt van hun sociaal-culturele omgeving. Maar hoe diepgaand men dat ook begrijpt, daarin blijft nog altijd buiten beschouwing, hoe die sociaal-culturele omgeving óók kan worden opgevat, niet als oorzaak, maar als het effect van de inspanning van de soort. In het ethologisch uitgangspunt verdwijnt die effect-vraag niet naar de achtergrond, ook al is de categorie omgeving in de objectieve soortspecifieke betekenis van het woord wel verdwenen. Maar daarmee is de behoefte aan duidelijkheid en zekerheid omtrent de relatie tussen eigen vorm en omgeving bij mensen helemaal niet verdwenen. Zelfs integendeel: het ontbreken van soortspecifieke objectieve zekerheid is een dwingende kracht van de eerste orde om subjectieve zekerheid na te streven en in stand te houden.

En dat levert een mogelijkheid tot nadere interpretatie van de functies aanpassing en handhaving. Die dienen het ontstaan en in stand houden van subjectieve zekerheden, maar hebben in het dubbele omgevingsperspectief, dat kennen en communiceren in het geding brengt, toch een objectieve grondslag. De soort is er één die tegelijk kennend en communicerend bezig is, subjectieve zekerheid over de verhouding tussen eigen vorm en omgeving te verwerven en in stand te houden. De vraag kan worden gesteld of de precisering van handhaving en aanpassing in hun verwijzing naar de functies kennen en communiceren niet een te magere uitwerking is, om daaraan gedragsverklarende betekenis toe te kennen. En ook: is objectieve verklaring van het subjectieve niet een *contradictio in terminis*? Subjectief is toch per definitie niet-objectief? Het gaat er echter om, wat er bedoeld wordt met verklaring. Verklaring vanuit het algemeen geldige betekent, dat empirische verschijnselen van uiteenlopende aard begrepen kunnen worden vanuit eenzelfde abstracte essentie. Ik geef eerst een voorbeeld op ander gebied. De

zwaartekracht verklaart zowel het vallen van een steen, het draaien van de maan om de aarde als het wegen van een pond suiker. De theorie die Newton lanceerde, wordt nog steeds als waar beschouwd. Maar ook heden ten dage is het nog een duister geheim hoe de abstracte essentie, de zwaartekracht zelf dus, in elkaar steekt.

Precies zo is in mijn geval objectieve verklaring niet gericht op de ontdekking, de herkenning van wat het subjectieve nu precies en in laatste instantie *is*. Ik geef daarvan een voorbeeld. Eerst noem ik drie verschijnselen. Een commissie moet een objectief rapport samenstellen over een netelige kwestie die allerlei kanten en tegenstrijdige belangen kent. Zo'n commissie pleegt sneller overeenstemming te bereiken wanneer hij uit buitenstaanders bestaat, dan wanneer de tegenstrijdige belangen zelf vertegenwoordigd zijn. Het tweede verschijnsel is roddelen over iemand. Dat is gemakkelijker dan de kwesties die men bespreekt rechtstreeks in een tweegesprek aan betrokkene duidelijk maken. Het derde verschijnsel betreft de druk die in een groep kan ontstaan op afwijkend gedrag. Die druk kan groter worden, wanneer de groep als geheel van buiten af onder druk staat. Bijvoorbeeld een deserteur wordt in vredetijd bestraft, maar in tijd van oorlog gefusilleerd.

Het algemeen geldige in die drie verschijnselen is dat in alle drie het dubbele omgevingsperspectief in zijn oorspronkelijke vorm, dus scheiding van kennende handhaving naar buiten toe en communicerende aanpassing binnen de groep zichtbaar wordt. De commissie en de roddelaars bereiken overeenstemming wanneer die scheiding mogelijk is, en anders wordt het moeilijker. In een tweegesprek is het onontkoombaar kennen en communiceren op dezelfde omgeving te betrekken. Hoe meer de handhaving van de groep naar buiten toe nodig is, hoe sterker de nadruk op interne aanpassing en eensgezindheid. In bovenstaande verklaring raakt de tegenstelling tussen objectief en subjectief op de achtergrond. Dat betekent niet dat die tegenstelling als laatste uitgangspunt onbelangrijk is. Maar onafhankelijk daarvan is het heel goed mogelijk bezig te zijn met objectiverende verklaring van subjectieve verschijnselen. Net zo als de theorie van de zwaartekracht kan worden toegepast (bijvoorbeeld in de ruimtevaart), zonder zich voortdurend af te vragen hoe de zwaartekracht werkt. Wat echter in beide gevallen onmisbaar is, is een abstracte theorie. Aan de nadere uitwerking daarvan zijn de volgende hoofdstukken gewijd.

Het dubbele omgevingsperspectief in de collectieve bestaanswijze

In het vorige hoofdstuk heb ik de vèrstrekkende gevolgen aangegeven die taalontwikkeling heeft voor de relatie met omgeving. Die gevolgen kunnen niet worden afgeleid uit de taal zelf en ook niet uit een beschouwing over de verhouding tussen taal en werkelijkheid. Ze zijn geïncorporeerd in het proces van taalontwikkeling zelf; ze zijn met de taal een deel van de werkelijkheid. Maar dat deel is zo veelomvattend, dat vergeleken daarmee de taal zelf, hoe belangrijk die ook is, toch te vergelijken valt met het topje van de ijsberg. Die bekende analogie bedoel ik dan niet letterlijk, zoals Freud hem introduceerde als metafoor voor de verhouding tussen bewust en onbewust, maar als beeldspraak voor de omvang van de menselijke ervaringswereld vergeleken met wat daarvan rechtstreeks via taalgebruik kenbaar wordt. En dus: wie meer volledig wil begrijpen, hoe mensen hun omgeving ervaren, daarmee kennend en communicerend omgaan, moet zich niet blind staren op uitsluitend de verbale aspecten daarvan.

In dit hoofdstuk stel ik mij voor nader inzicht te geven in een bepaalde driehoeksverhouding tussen enerzijds de menselijke ervaring van omgeving en anderzijds de functies kennen en communiceren, alle drie zo ruim mogelijk opgevat. Die factoren hebben alle drie te maken met taalgebruik. Geen van drieën gaan ze daar echter in op, en bovendien staan ze ook nog onderling in nauw verband tot elkaar. Daardoor is het niet eenvoudig, zelfs onmogelijk, om één van de drie als het

meest primaire uitgangspunt te beschouwen en daaruit de beide andere af te leiden. Gaat men uit van de ervaring van omgeving dan blijkt, dat die tegelijk kennend en communicerend van aard is. Probeert men de verhouding tussen kennen en communiceren in zijn oorsprong te betrappen, dan vooronderstellen die twee functies elkaar.

Om mijn opvatting van het complexe geheel nader uit de doeken te doen zal ik aansluiten bij twee filosofen, of eigenlijk een filosoof en een wiskundige-filosoof, namelijk Kant en Brouwer, die beide een bepaald a priori van het menselijk kenvermogen aan de orde stellen. Brouwer die zijn opvatting met die van Kant vergelijkt, staat het dichtst bij mijn eigen opvatting. Maar hij laat de invloed van het taalinstinct buiten beschouwing, en daardoor ook een bepaalde complicatie, die in mijn interpretatie nu juist houvast geeft.

Bij Kant dan zijn ruimte en tijd de kennisstructuren die voor alle zintuiglijke ervaring gelden en die daardoor de ervaringskennis constitueren. Objectieve kennis, zoals die tot uitdrukking komt in wiskunde en natuurwetenschap, is mogelijk doordat de kennende geest niet volstrekt afhankelijk is van zintuiglijke ervaring en aanschouwing, maar in de a priori's van ruimte en tijd beschikt over algemeen geldige en noodzakelijke logische principes.¹⁾

Brouwer, die een proefschrift schreef over de grondslagen van de wiskunde, ontkent daarin het a prioristisch karakter van ruimte en tijd als denkvormen waarin wiskunde noodzakelijk past. Voor hem is wiskunde een schepping van het leven zelf in de strijd om het bestaan, één die in staat stelt tot objectiverende veruiterlijking van ervaring. De mogelijkheid daarvan berust volgens hem op slechts één enkele grondeigenschap van het menselijk intellect, namelijk de oerintuïtie van de tijd. In die oerintuïtie, ook wel continuïteitsprincipe genoemd, wordt het vloeiende, continue karakter van de ervaring doorbroken, zonder dat het definitief verdwijnt, door de ervaring op te vatten als herhaling en nog eens herhaling van hetzelfde. Daarin komt dus een paradox tot uitdrukking: de tijd kan als continu worden ervaren, maar ook als discreet, als opeenvolging van momenten. Echter kan niet de ene opvatting op zich zelf worden begrepen als totaal onafhankelijk van de andere. Ze vooronderstellen elkaar, zonder dat ze tot elkaar zijn te herleiden.²⁾ Ik laat buiten beschouwing hoe Brouwer vanuit dit a priori tot de architectonische opbouw van de wiskunde komt, maar vermeld

één aspect dat voor mijn betoog niet onbelangrijk is: Brouwer schrikt er niet van, wanneer de opbouw van de wiskunde tot paradoxen blijkt te leiden: zijn a priori is zelf een paradox.

Terugkerend naar mijn eigen veel omvattende en complexe driehoeksverhouding: daarin passen zowel het Kantiaanse a priori als dat van Brouwer als fundamentele dimensies. Het belang van beide is dat ze een verschillende toegang tot dit complex markeren. Echter is er nog een derde toegang, in de buurt waarvan Brouwer komt, maar waaraan hij voorbij gaat, omdat hij die voor de fundering van de wiskunde niet van belang acht. En daar kan hij best gelijk in hebben; als niet-wiskundige van professie onthoud ik mij van een oordeel daarover. De paradoxale verhouding tussen continu en discreet, tussen verbondenheid en gescheidenheid, en ik voeg daar voor eigen rekening nog aan toe, tussen communiceren en kennen, is voor Brouwer een grond-eigenschap van het intellect die hij uitdrukkelijk niet in verband brengt met het taalverschijnsel. Gewone taal is voor hem oninstinctmatig, en hij trekt van leer tegen de heilloze verwarring van taal, logica en werkelijkheid, waartegenover hij het primaat van de wiskunde boven aan taal gebonden logica stelt. Mogelijk staat zijn hang naar mystiek daarmee in verband. Wanneer immers de paradoxale verhouding tussen verbondenheid en gescheidenheid uitsluitend in wiskundige taal kan worden uitgewerkt, dan blijft voor een andere benadering van het leven zelf alleen de directe mystieke aanschouwing over.

In mijn opvatting dan, is zowel de ruimte-tijd dimensie als de paradox van verbondenheid en gescheidenheid een belangrijke constituent van de menselijke ervaring. Wanneer men die laatste categorie ruimer opvat dan uitsluitend zintuiglijke ervaring, dan wordt het kennen van omgeving mede bepaald door vroegere ervaring, die in een eerder tijd-ruimte perspectief ontstond, maar die nog steeds doorwerkt in de actuele tijd-ruimte. Met andere woorden: in de actuele ervaring van omgeving kunnen allerlei tijd-ruimte perspectieven met elkaar interfereren, en op een onontwarbare manier met elkaar verbonden voorkomen.

Wat de paradox van verbondenheid en gescheidenheid betreft: die is niet uitsluitend gebonden aan de tijdsbeleving, maar kan ook rechtstreeks in verband worden gebracht met de ervaring van omgeving. En dat voert naar de derde toegang die ik aankondigde, en waarin niet die paradox zelf, maar wel het vermogen tot taalontwikkeling

waaruit hij voortkomt, voor een grond-eigenschap van het menselijk intellect wordt gehouden. Het taalinstinct immers dwingt (zoals een instinct betaamt) tot de ervaring van fundamentele verbondenheid met andere mensen, vanuit welke ervaring een kennende benadering van ruimere omgeving die past in een tijd-ruimte perspectief mogelijk wordt. De kern van de zaak in die nadere verklaring is, dat de fundamentele verbondenheid die ik bedoel, niet zelf van tijd-ruimtelijke aard is, en ook niet rechtstreeks uitmondt in een paradox. Maar wel aanleiding geeft tot het besef van twee verschillende soorten ervaring van omgeving. De ene soort is kennend en veruiterlijkend van aard, de andere soort is verinnerlijkend van aard en betreft omgeving waarvan men zelf een onderdeel is.

Samengevat: het is de binnen-buitendimensie die daarmee verschijnt als een a priori in de menselijke ervaring, dat zowel dat van Kant omvat als dat van Brouwer. Wat het laatste betreft: de paradox ontstaat onmiddellijk, wanneer het *individu* probeert de eigen ervaring als zodanig fundamenteel te kennen. In die poging wordt immers de verbondenheid met anderen als grondslag van het kennen verloochend. Daarmee wil ik niet beweren, dat iedere poging tot zelfkennis alleen maar tot wiskunde kan leiden, maar uit mijn argumentatie volgt wel, als Brouwer in zijn intuïtionistische fundering van de wiskunde gelijk heeft, dat het voor het individu gemakkelijker is zich op zijn eentje aan de beoefening van wiskunde te wijden, dan aan de beoefening van zelfkennis.

Echter laat ik in dit hoofdstuk het vraagstuk van de mogelijkheid van zelfkennis en zelfs de individuele bestaanswijze *überhaupt* buiten beschouwing. Het a priori van de binnen-buiten dimensie, zoals ik dat heb aangegeven, heeft namelijk nog andere consequenties die eerst onder ogen moeten worden gezien. Die consequenties betreffen het primaat van de collectieve bestaanswijze boven de individuele en kunnen worden begrepen door ook de betekenis van het tijd-ruimte perspectief in het totaal van de menselijke ervaring niet uit het oog te verliezen.

De binnen-buiten dimensie die ik heb geponeerd, is natuurlijk op zichzelf genomen niets nieuws. Die staat centraal in allerlei psychologische opvattingen, vooral van Europees-continentale huize. Opvallend is dan echter, dat het vrijwel steeds over het individu gaat, waarbij de collectieve oorsprong van die dimensie niet wordt gesignaleerd. Daarmee wordt over het hoofd gezien, dat die dimensie juist op het

collectieve niveau een rechtstreeks verklarende potentie bezit, die op het individuele niveau ontbreekt.

Wat is namelijk het geval? Niet op het individuele, maar wel op het collectieve niveau kunnen de twee soorten omgeving, waarnaar de dimensie verwijst, in tijd-ruimtelijk opzicht naast elkaar bestaan, dus tastbaar, dat wil zeggen voelbaar en kenbaar, gelijktijdig aanwezig zijn. De paradox is dan verdwenen, er ontstaat geen wiskunde, maar wel bijvoorbeeld oorlog. In groepsverband is het zeer voor de hand liggend om collectief een interne omgeving waarin de ervaring van verbondenheid centraal staat, te combineren met een externe omgeving die daarvan ruimtelijk is gescheiden en ten opzichte waarvan de ervaring van kenkende handhaving centraal staat. Daarmee bestaan er dus binnen de actualiteit van één overkoepelend tijd-ruimteperspectief twee verschillende omgevingen die bij elkaar aansluiten en die zo de ervaring van tegelijk verbondenheid met en gescheidenheid van omgeving zonder tegenstrijdigheid mogelijk maken. Tot dergelijke ervaring van omgeving zijn mensen krachtens hun taalinstinct voorbestemd. En dat is dan, wat ik bedoel met het primaat van de collectieve bestaanswijze.

De term collectief kan licht tot misverstand leiden. Ik bedoel hem niet als substantief, en al helemaal niet als synoniem voor massa. Massaverschijnselen zijn een mogelijkheid van de collectieve bestaanswijze, maar daarnaast zijn er vele andere op het niveau van de institutie, de organisatie, de familie, de groep. Het enige, wat ik buitensluit, is de verhouding tussen twee personen en uiteraard de individuele bestaanswijze. De vraag waar het om gaat, is of groepsverschijnselen beantwoorden aan het abstracte paradigma dat ik hiervoor heb genoemd. Dus of daar een buitendimensie en een binnendimensie in herkenbaar zijn, die bij elkaar aansluiten, en tegelijk elkaar uitsluiten, zonder dat er van tegenstrijdigheid sprake is, omdat ze gezamenlijk de conditie van verbondenheid binnen één omgeving in combinatie met gescheidenheid van en handhaving ten opzichte van een andere in stand houden. De collectieve bestaanswijze is dus allerminst een allesomvattende monolithische structuur, die geen interne differentiatie kent. Het is een manier van omgaan met omgeving die duidelijkheid en zekerheid schept, en die binnen een meer omvattende collectieve bestaanswijze, weer tot sub-collectieve vormen leidt.

Zo ruim opgevat kan de vraag rijzen of dan niet eigenlijk alles te herleiden valt tot de collectieve bestaanswijze. Met andere woorden: waar blijft op die manier de individuele vorm? Vooreerst herinner ik er aan dat de probleemstelling van dit boek is, dat die inderdaad nauwelijks te herkennen is. Maar daaruit volgt niet, dat hij niet bestaat: zelfs is het uitgangspunt dat iedere deelhebber aan de collectieve bestaanswijze, en dat wil zeggen iedereen, ook een individuele habitus heeft. Die brengt de unieke omgeving van het afzonderlijke individu in het geding en de verhouding tussen binnen en buiten op dat niveau. Het principiële verschil is, dat dan met name interne omgeving van wezenlijk andere aard is, en verder dat tegenstrijdigheid tussen verbondenheid en gescheidenheid veel moeilijker kan worden ontweken. En misschien is het wel juist die spanningsverhouding, waardoor in verband met binnen en buiten vaak in de eerste plaats, of zelfs uitsluitend aan het individu wordt gedacht. Wel het individu maar niet een groep ervaart zichzelf rechtstreeks als een entiteit met een binnen- en een buitenwereld. Samenvattend: mijn conceptuele kader is toepasbaar op de collectieve en ook op de individuele bestaanswijze. Echter zijn het de complicaties van de laatste die pas in staat stellen die bestaanswijze duidelijk te onderscheiden van de eerste. Die zijn nu niet aan de orde, maar wel het primaat van de collectieve bestaanswijze waarvan het begrippenapparaat eveneens rekenschap geeft.

Alvorens dat op een meer illustratieve manier nader toe te lichten, keer ik nog één keer terug naar het uitgangspunt, en wel de kwestie taalontwikkeling, die zo'n prominente betekenis heeft in de begripsvorming. In rechtstreeks verband daarmee kwam het dubbele omgevingsperspectief immers te voorschijn. Er is nog een bepaalde aanvulling wenselijk, die het primaat van de collectieve bestaanswijze onderstreept en tegelijk verwijst naar de individuele. Bij Brouwer is de paradox van verbondenheid en gescheidenheid een grondeigenschap van het intellect. In mijn visie manifesteert de tegenstrijdigheid zich bij uitstek in de individuele bestaanswijze, waar taalontwikkeling begrepen in zijn oorsprong nu juist vanaf voert. Daarmee is in overeenstemming, dat cultuurvorming toch wel niet zal zijn begonnen met de ontwikkeling van wiskunde maar met die van primitieve gewone taal. Pas de culturele evolutie daarvan tot symbolisch taalgebruik van steeds hoger abstractieniveau stelt op een bepaald moment in staat tot wiskundige taal.

Daarmee ga ik er van uit, dat toch ook in gewone taal logica is vervat, hoe verschillend die moge zijn van die van de wiskunde. Hoe de combinatie van het één met het ander pas de laatste paar honderd jaar, vergaande verruiming van het omgevingsperspectief door middel van natuurwetenschap mogelijk heeft gemaakt laat ik buiten beschouwing. Maar naar ik aanneem is het duidelijk geworden, dat de kennende benadering van omgeving, hoe veelomvattend en diepgaand die ook maar moge zijn, onverlet laat de behoefte aan nauwe en op een heel andere manier diepgaande verbondenheid met omgeving. En tot op heden is Spinoza nog steeds de enige (mij bekende) filosoof die probeerde de samenhang van die twee vanuit zijn oorsprong te peilen.³⁾ Dat probeer ik op mijn eigen manier ook te doen. En dan stuit men onvermijdelijk op de omstandigheid dat die samenhang allesbehalve rechtstreeks en vanzelfsprekend naar een harmonische synthese voert, niet op het collectieve en niet op het individuele niveau. Slechts biedt het collectieve niveau een uitwijkmogelijkheid die op het individuele niveau is geblokkeerd, doordat dan interne omgeving van principieel andere aard is. Die uitwijkmogelijkheid doordrenkt als een zuurdesem het maatschappelijk proces.

Kijken wij bijvoorbeeld naar het wereldkampioenschap voetballen. Niet alleen is voor telkens twee teams op het veld het onderscheid tussen externe en interne omgeving duidelijk gemarkeerd. Dat geldt ook voor de schare toeschouwers op de tribune, die in twee kampen uiteenvalt en zoal niet door kleding en vlaggen, dan toch door gejuich of boegeroep te kennen geeft welk team in de ervaring als interne omgeving functioneert, en welk als extern moet worden beschouwd. Dat die scheidslijn ook zijn gevolgen kan hebben in de verhouding tussen supporters onderling is bekend. En weer andere gevolgen in verband met de ervaring van het verschil tussen binnen en buiten kunnen via miljoenen televisiekijkers overal ter wereld optreden.

In het vorige hoofdstuk, waarin ik de grondslag van de theorie vooruitlopend op verdere uitwerking heb geschetst, heb ik ook al enkele voorbeelden aangestipt van heel andere aard, zoals roddelen en een commissie van 'objectieve' buitenstaanders, die veel gemakkelijker overeenstemming bereikt, bijvoorbeeld inzake een conflictsituatie, dan partijen zelf. Daarbij worden twee antagonistisch op elkaar betrokken wij-zij verhoudingen vervangen door één enkele groepsgebonden bin-

nen-buitendimensie, en dus is de conflictstof gemakkelijker hanteerbaar, hetgeen op zichzelf genomen nog niets met objectiviteit heeft te maken. Het mechanisme dat ik bedoel betreft uitsluitend de dubbele ervaring van omgeving, geheel onafhankelijk van inhoudelijke aspecten, doelstellingen, ideologische kanten, enzovoort. Bijvoorbeeld: van het communisme is de wereldrevolutie een nu wel achterhaalde doelstelling, maar de binnen-buiten dimensie ervan verwijst naar de tegenstelling met kapitalisme, en daarop berustte de drijfkracht achter de ideologie.

Dat wij-zij verhoudingen op het cultureel maatschappelijke vlak een langdurig bestaan kunnen leiden, dat het aan het leven van de enkeling gebonden bestaan van ik-gij verhoudingen vele malen overtreft illustreer ik als volgt. De tachtigjarige oorlog in Nederland was in wezen geen vrijheidsstrijd (de koning van Spanje hebben we altijd geëerd) maar een godsdienstoorlog. En zo'n 300 jaar lang is de wij-zij verhouding tussen katholiek en protestant een steunpilaar in de verzuilde maatschappij gebleven. Tegenwoordig zijn er nog 'bloedgroepen' politiek actief, en ook die naam is veelzeggend: het gaat niet om een oppervlakteverschijnsel!

Wil men een binnen-buitendimensie die bijna 2000 jaar oud is, en waaraan ook het bekend zijn van de meest gruwelijke gevolgen ervan nog geen definitief einde heeft kunnen maken, dan noem ik de oorsprong van anti-semitisme in verband met nieuw testamentisch christendom: het zijn de joden die Christus hebben gekruisigd. Opnieuw: het gaat er bij de toepassing van het principe niet om recht te doen aan gevarieerde verschijningsvormen, complicaties en andere samenhangen van inhoudelijke aard. De ingewikkeldheid van cultuurverschijnselen, maatschappelijke processen en ook het functioneren van groepen laat echter verschillende benaderingen toe. Wat ik slechts wil demonstreren is dat de dynamiek achter die verschijnselen en in die processen ook kan worden gezien in het licht van de subjectieve ervaring van het dubbele omgevingsperspectief, die op allerlei niveaus tegelijk, en binnen allerlei contexten een kracht is waarvan de invloed bepaald niet valt te onderschatten. En wel omdat die kracht zelf voortkomt uit de aard van de menselijke natuur.

Letten wij op het niveau, dat binnen de collectieve bestaanswijze het microniveau kan worden genoemd, dat van de kleine 'face to face' groep, dan is er ook een bepaalde visie op groepsdynamica mogelijk.

Het hoeft dunkt mij geen betoog, dat uit het principe volgt dat groepen niet alleen een hechtere eenheid kunnen vormen, wanneer de bedreiging van buitenaf toeneemt, maar ook naarmate de activiteit naar buiten toe, bijvoorbeeld als taakgerichtheid, hogere eisen stelt. In beide gevallen wordt het verschil tussen binnen en buiten aangescherpt en de uitdaging om van daaruit te functioneren groter. Met dat laatste bedoel ik niet: de kloof te overbruggen. Zelfs naar buiten toe dienstbare activiteit, waaraan bijvoorbeeld de binnen-buiten ervaring van hulpverleners in relatie tot hulpzoekenden ten grondslag ligt, is niet noodzakelijkerwijs gericht op het opheffen van het onderscheid tussen de twee categorieën!

De term groepsdynamica verwijst echter vaak naar de interne verhoudingen in een groep. Ook dan ontbreekt de relevantie van het principe geenszins. De grote reikwijdte ervan hangt daarmee samen, dat het altijd verwijst naar de subjectieve ervaring van omgeving. De eenzijdigheid van het begrip groepsdynamica heeft er mee te maken dat die categorie nogal eens wordt gebruikt in rechtstreeks verband met psychologische experimenten. Zoals klassiek onderzoek over het ontstaan van groepsnormen (Sherif), groepspressie op het individu (Asch), gehoorzaamheid aan autoriteit (Milgram). En ook in verband met het functioneren van betrekkelijk kunstmatige groepen: trainingsgroepen waar allerlei soorten sociale vaardigheid en communicatietechniek worden beoefend.⁴⁾

In natuurlijke groepen nu, die in het leven zelf zijn geworteld, en die ook een langer leven leiden zoals families, politieke partijen, afdelingen binnen een organisatie, schoolklassen, ontstaan gemakkelijk subgroepen, congsi's, coalities van beperkte omvang, met een eigen interne omgeving, van waaruit bezien de ruimere omgeving extern is. En daarmee kunnen dan weer allerlei spanningen in de groep als geheel samenhangen, manifest of onder de oppervlakte. In mijn visie gaat het daarbij dus nog steeds over de collectieve bestaanswijze en niet om de spanning tussen de groep en het strict individuele, al zijn we nu wel meer in de buurt daarvan aangeland. In de conceptie van de subjectieve ervaring van omgeving past namelijk ook het zondebokmechanisme, waarin met voorbijgaan aan de vaak zo ondoorzichtige interdependentie en wisselwerking binnen menselijke verhoudingen de oorzaak van spanning, conflict of een probleem in één enkel individu wordt gelokaliseerd. Dat is dan ook het dubbele omgevingsperspectief in actie, maar

nu wordt de enkeling ervaren als externe omgeving vanuit interne verbondenheid binnen de rest van de groep.

Die situatie, en ruimer gesteld, iedere vorm van groepspressie op het individu illustreert bij uitstek het primaat van de collectieve bestaanswijze boven de individuele. Zoals in de experimenten van Asch, die ik hiervoor noemde, werd bevestigd, staat het individu dat in een groep geen enkele medestander heeft, onder veel zwaardere psychologische druk, dan degene die tegenover een meerderheid een 'true partner' heeft, ook al is het er maar één. Mijn verklaring daarvan: wel in het eerste geval maar niet in het tweede is het individu verhinderd om het dubbele omgevingsperspectief en dus de collectieve bestaanswijze in praktijk te brengen.

Bovenstaande interpretatie van de aard van groepsdynamische processen afrondend: daarin is noch de eenheid van de groep, noch de tegenstelling tussen groep en individu het uitgangspunt. Aan de complexiteit van die processen wordt voorbijgegaan door ze te beschouwen als een optelsom van de sfeer, het klimaat in de groep enerzijds en communicatie tussen individuen anderzijds. Niet in fysiek, maar wel in sociaal-emotioneel opzicht impliceren de concepten groep en individu elkaar: in dat opzicht is een groep geen optelsom van individuen en het individu geen afzonderlijk autonoom onderdeel binnen de groep. In de benadering vanuit het dubbele omgevingsperspectief valt de nadruk op de diepere en vaak meer verborgen subjectiviteit van communicatie. Als een proces waarin handhaving en aanpassing, instemming en afwijzing, toenadering zoeken en vermijding, medestander zijn of tegenstander, goedkeuring en afkeuring gebonden zijn aan de ontwikkeling, de bevestiging of ook het doorbreken van impliciete definities van interne en externe omgeving in relatie tot elkaar. Een proces, waarin iedere deelnemer de speelruimte die hem of haar vanuit de eigen individuele bestaanswijze ten dienste staat, benut, maar zonder dat daarmee die individuele bestaanswijze zich rechtstreeks en onverbloemd in zijn grondslag manifesteert.

Het lijkt mij na deze uiteenzetting overbodig nog meer illustratie te geven van het dubbele omgevingsperspectief in de collectieve bestaanswijze. De lezer die heeft begrepen wat ik daarmee bedoel, zal ook begrijpen dat dat perspectief als alomtegenwoordig kan worden beschouwd, en zonder moeite in staat zijn zichzelf vele voorbeelden

voor de geest te halen. Daarin verschijnt dan altijd het individu als deeler aan een sociaal proces, dat meer omvat dan het individu zelf, dat een kleinere of grotere mate van bovenpersoonlijke geldigheid heeft. Zelfs een dictator van het zuiverste water, om toch nog een laatste situatie te noemen, kan het niet stellen zonder een 'inner circle' van vertrouwelingen. Het gaat om een benadering die op het macro- maar ook op het microniveau relevant is, en die zowel conserverende, stabiele als evoluerende, zelfs snel wisselende aspecten van cultuurverschijnselen en sociale processen aan de orde stelt.

Een vraag die kan worden gesteld is, wat men opschiet met een karakteristiek die weliswaar veelomvattend toepasbaar is, maar die in die toepassing toch niet meer is dan een vluchtige abstractie. Die vraag laat een driedelig antwoord toe. In de eerste plaats is het voordeel boven andere abstracties (die ik geenszins categorisch afwijs) dat deze rechtstreeks verwijst naar de subjectieve bepaaldheid van sociale verschijnselen. Andere meer feitelijk gerichte benaderingen moeten nogal eens daarvoor halt maken, terwijl het tegelijk duidelijk is, dat die subjectieve bepaaldheid wezenlijk van aard is. In de tweede plaats is het wel degelijk mogelijk het functioneren van een bepaalde collectiviteit, institutie of organisatie meer gedifferentieerd te analyseren en te interpreteren op basis van de werking van het dubbele omgevingsperspectief in allerlei opzichten. Dat heb ik in mijn voorbeelden niet gedaan. Niet alleen zou iedere analyse een studie apart vergen, maar bovendien, en dat is dan het derde aspect van het antwoord: het onderwerp van dit boek is de herkenning van het individueel eigen bestaan. Dan is wel het inzicht in het primaat van de collectieve bestaanswijze in algemene zin belangrijk, als een principe dat zowel in massaverschijnselen als in de verhouding tussen drie personen werkzaam is, maar niet de op enig concreet onderwerp toegespitste analyse daarvan.

Ten slotte: dat ook de taalgemeenschap een dubbel omgevingsperspectief creëert, met allerlei mogelijke gevolgen vanden, is duidelijk. Met opzet heb ik daarover gezwegen om op die manier het onderscheid tussen taalinstinct en taalgedrag te onderstrepen. Het gaat om de consequenties van het eerste die niet samenvallen met de gevolgen van het tweede. Het volwassen individu kan de taal van een andere cultuur leren, maar daarmee is hij nog niet geworteld in die cultuur zelf, al is taalgebruik wel een voorwaarde voor verder gaande assimilatie.

Angst, angstreductie en de fixatie van betrokkenheid en distantie

Het dubbele omgevingsperspectief levert een uiterst flexibele manier om in de collectieve bestaanswijze de functies handhaving en aanpassing, die ik hiervoor ook heb aangeduid als kennen en communiceren, in praktijk te brengen. Zo gezien is de actievoerende groep, opgevat in de ruimste zin van het woord, het prototype van menselijk sociaal functioneren. De binnen-buitendimensie is ook aanwezig op het individuele niveau. Zelfs wordt daar veelal de oorsprong ervan gesitueerd, maar die opvatting is, zoals ik al heb gezegd, naar mijn mening onjuist. Echter, binnen-buiten kan daar niet op dezelfde manier functioneren, omdat de twee omgevingen niet feitelijk, dat wil zeggen, gelijktijdig en ruimtelijk gescheiden aanwezig kunnen zijn. Maar in de ervaring van omgeving van het individu, die ook ervaring van *eerdere* en van *toekomstige* omgeving omvat, kan dat wel.

Daarmee vat ik dus 'binnen' bij het individu ook op als ervaring van omgeving. De complicaties van de individuele bestaanswijze in volle omvang zijn niet het onderwerp van dit, maar van het volgende hoofdstuk. Nu gaat het om flexibiliteit van de beide hoofdfuncties, die op het individuele niveau verloren gaat. En dat is angstwekkend. In die visie komt het wezen van de angst, de diepste menselijke angst zo men wil, neer op de onmacht van het individu, geheel op eigen kracht zichzelf te ervaren als tegelijk verbonden met en gescheiden van omgeving op zodanige manier, dat handhaving en aanpassing in nauwe samenhang en

toch onafhankelijk van elkaar volkomen flexibel kunnen worden uitgeoefend. Kortom: om alléén dat te doen, wat samen met anderen wel kan.

Angst geeft aanleiding tot angstreductie en in dat mechanisme worden de beide functies niet flexibel, maar aan elkaar gefixeerd uitgeoefend. Dat is wel het onderwerp van dit hoofdstuk. Maar eerst zal ik uitleggen waarom dan toch de individuele bestaanswijze in volle omvang buiten beschouwing blijft. De complicatie is namelijk, dat de collectieve en de individuele modus niet twee zijnswijzen zijn die onafhankelijk van elkaar bestaan. Als dat zo was, dan zou de probleemstelling die aan dit boek ten grondslag ligt, in één klap verdwenen zijn! De binnen-buiten dimensie heeft zijn oorsprong in collectief functioneren, maar hij werkt door in het individu. Iedere groep bestaat feitelijk uit een aantal individuen. Omgekeerd heeft angstreductie zijn oorsprong in het individu, maar die werkt door in collectief functioneren. En daarmee zijn de beide modi hecht aan elkaar gekoppeld. En dus is het probleem helemaal niet verdwenen. De koppeling is echter van weerskanten verschillend gefundeerd. En juist dat maakt de poging tot ontkoppeling mogelijk. Dan is het belangrijk eerst de twee soorten koppeling afzonderlijk te begrijpen. En daarom laat ik het hoofdstuk waarin de binnen-buiten dimensie centraal stond, volgen door een ander waarin angstreductie en de fixatie van handhaving en aanpassing aan elkaar het onderwerp zijn.

De vraag kan worden gesteld, of in het licht van het geheel de mens primair een kuddedier, dan wel primair een individu is. Mijn antwoord daarop luidt: vanuit de menselijke natuur bezien primair sociaal gericht, want de binnen-buiten dimensie wortelt in de natuur; als cultuurwezen mede op individualiteit gericht, want daaruit komt angstreductie voort. Die opvatting kan hoogst eenzijdig lijken: berust dan alle individualiteit op angstreductie? Dat wil ik niet beweren. Angstreductie moet niet worden opgevat als een alles-of-niets reactie. In mijn argumentatie heb ik gesproken van de onmacht van het individu om geheel op eigen kracht volledig flexibel met handhaving en aanpassing om te gaan en niet gesteld dat iedere flexibiliteit op het individuele niveau is uitgesloten. En zo gezien geeft de natuur-cultuur opvatting van het menszijn wel rekenschap van de fundamentele spanningsverhouding tussen het sociale en het individuele en verklaart die bovendien, dat cultuurontwikkeling lijkt te gaan in de richting van toenemende individualisering en ook dat dat een zeer moeitevol proces zou kunnen zijn.

Hierna merk ik nog op, dat de ervaring van angst als constituerend voor het individuele bestaan ook bij anderen is te vinden, bijvoorbeeld de filosoof Heidegger en de biochemicus-filosoof Monod. Echter dan gaat het er uiteraard om, hoe men die angst interpreteert. Bij Heidegger berust angst op de confrontatie van het menselijk zijn met het niet-zijn: das nichts nichtet!¹⁾ Dat staat dus heel ver af van onmachtservaring, die niets te maken heeft met bijvoorbeeld angst voor de dood, maar juist helemaal in het leven zelf is geworteld. En waarin de angstervaring zelf niets diepzinnigs heeft, maar alleen kan worden begrepen in nauwe samenhang met angstreductie, die allerlei praktische consequenties heeft.

Monod acht angst voor eenzaamheid van het individu en de behoefte om alles te verklaren de twee meest fundamentele menselijke drijfveren.²⁾ Dat komt dichterbij in de buurt van mijn interpretatie, zij het dat daarin angst voor eenzaamheid verschijnt als afgeleid van iets nog fundamenteelers, namelijk de onmacht van het individu om geheel op eigen benen te staan inzake handhaving van zichzelf in verbondenheid met anderen. Verder geeft die interpretatie rekenschap van de samenhang tussen de twee drijfveren die Monod noemt. Handhaving berust bij mensen in belangrijke mate op het begrijpen van omgeving en angst leidt tot angstreductie, die een grondslag van verklaringen kan zijn: angstwekkend niet begrijpen vraagt om zekerheid gevende verklaring.

Zoals in het vorige hoofdstuk sluit ik ook nog aan bij Spinoza. In diens filosofie is angst geen centrale categorie, maar wel is dat het geval met de passie, de macht van de aandoeningen, waarin het individu niet zijn eigen oorzaak is, maar wordt bepaald door uitwendige oorzaken. Verder is bij Spinoza de tegenstrijdigheid, die samenhangt met angst te signaleren. In de omschrijving van angst als: 'willen wat men niet wil, en niet willen wat men wil', en ook in het door hem frequent genoemde 'tussen hoop en vrees leven'.³⁾ Op spanning en tegenstrijdigheid zal ik nog terugkomen in verband met de verhouding tussen angst en angstreductie.

De werking van de binnen-buiten dimensie enerzijds en het angstreductiemechanisme anderzijds binnen de totale ervaring van omgeving, of die nu de collectieve dan wel de individuele bestaanswijze betreft, dat blijft buiten beschouwing, vergelijk ik hierna als volgt met elkaar. Die twee vormen namelijk een duidelijk contrast. In de binnen-buiten dimensie verruimt de ervaring van omgeving zichzelf. Daarmee

hangt het menselijk kenvermogen samen; de verhouding tussen kennend subject en kenobject is er één tussen binnen en buiten. Van angst-reductie is angst het uitgangspunt en die verwijst naar onmacht heb ik gesteld. Maar onmacht impliceert de ervaring van omgeving als bedreigend. Dat wil zeggen het gaat mij om de combinatie van die twee. Feitelijk bedreigende omgeving kan als niet bedreigend worden ervaren, omdat men er zich tegen opgewassen voelt en niet bedreigende omgeving kan als wel bedreigend worden ervaren, omdat men er zich niet tegen opgewassen voelt. In de subjectieve ervaring van omgeving is echter de combinatie van onmacht met niet bedreigende omgeving niet goed voorstelbaar. Angstreductie gaat uit van die subjectieve ervaring en daarin wordt geprobeerd tegelijk de onmacht en de bedreiging om te zetten in veiligheid en zekerheid aangaande de ervaring van omgeving.

Daarmee is angstreductie dus niet van primair kennende, maar van fundamenteel emotionele aard. Er ontstaat geen verruiming maar juist vernauwing van de ervaring van omgeving, waarin binnen en buiten, kennend subject en kenobject als van elkaar gescheiden uit het beeld verdwijnen, althans naar de achtergrond verschuiven. Uit dit contrast van binnen-buiten als ervaring van omgeving vergeleken met die van angstreductie komt een gezichtspunt naar voren, dat op het eerste gezicht mogelijk verrassend is.

De twee soorten ervaring van omgeving vallen min of meer samen met de functies handhaving (c.q. kennen) en aanpassing (c.q. communiceren als de ervaring van het gemeenschappelijke, van verbondenheid). Die twee functies zijn echter niet tevoorschijn gekomen uit de aard van de menselijke natuur, maar uit de subjectieve ervaring van omgeving die mede is bepaald door cultuurontwikkeling en angst-reductie. De hele redenering kan gemakkelijk voor tautologisch van aard worden verklaard: wat er eerst is in gestopt, komt er later op een andere manier weer uit. Dat gebeurt echter ook in de wiskunde en is geen principieel bezwaar tegen de denkwijze. De vraag is slechts of het op die manier lukt, een in mijn geval zeer complexe werkelijkheid in zijn geheel beter te doorzien.

Het inzicht dan waarom het gaat, is dat de subjectieve ervaring van omgeving in zijn totaliteit en de uitoefening van de beide functies in wezen één en hetzelfde zijn. Anders gezegd: de mens is in zijn omgang met omgeving een handhavende en aanpassende, kennende en

communicerende vormgever áán omgeving. De soort en zijn omgeving zijn geen gescheiden grootheden. Het gedrag van dieren kan men begrijpen als wisselwerking tussen soort en omgeving, maar dat van mensen alleen als een soort die is kortgesloten met omgeving, één die met zijn omgeving ook zichzelf produceert. In dat produktieproces staan niet alleen de collectieve en de individuele bestaanswijze maar ook de binnen-buiten dimensie, angst en angstreductie, aanpassing en handhaving, communiceren en kennen, emotionaliteit en rationaliteit in nauw verband met elkaar. En het is geen wonder, dat dat proces daarmee een zeer ondoorzichtig en onvoorspelbaar karakter aanneemt.

Zoals handhaving en aanpassing hiervoor vanuit de ervaring van omgeving te voorschijn kwamen, zijn ze niet meer, zoals in hun oorsprong het geval was, gebonden aan respectievelijk natuurlijke en sociale omgeving, en ook niet aan externe en interne omgeving. Maar bestaan blijft het driedubbele houvast van dimensies die elk een bepaalde spanningsverhouding markeren: tussen intern en extern, handhaving en aanpassing, angst en angstreductie.

Voordat ik meer theoretisch inga op de doorwerking van angst en angstreductie in handhaving en aanpassing, veroorloof ik mij een uitweiding, die de bedoeling heeft het voorgaande enigszins te illustreren. Nemen wij eerst het bekende en daardoor vaak vanzelfsprekend geachte verschijnsel dat groepen in een conditie van bedreiging van buitenaf zich hechter aaneen plegen te sluiten. De drie spanningsverhoudingen geven, denk ik, wat vollediger rekenschap van wat er gebeurt. Angstreductie als reactie op de dreiging intensiveert en vernauwt tegelijk de koppeling tussen (de ervaring van) interne en externe omgeving. Handhaving raakt meer exclusief gericht op het kennen van de bedreiging. Angstreducerend werkt grotere interne verbondenheid en aanpassing daarvan aan handhaving naar buiten toe, waarin tegelijk daarvan afwijkende handhavende tendenties op het interne niveau worden onderdrukt. De totale reactie kan snel en flexibel tot stand komen, doordat die zich op het collectieve niveau afspeelt. Daarmee is in overeenstemming, dat de interne eenheid ook weer snel verloren kan gaan, wanneer de externe dreiging afneemt.

Veel stabielier is de collectieve bestaanswijze, wanneer die rechtstreeks aanpassing én handhaving van het individu regelt. De onmacht van het individu om dat op eigen kracht te doen, is immers de oor-

sprong van angst en angstreductie. Deze kwestie voert naar normen en waarden. Ook verkeersregels zijn normen, die echter slechts aanpassend en handhavend gedrag van het individu regelen dat is beperkt tot de situatie van het wegverkeer. Met godsdienst en sommige godsdiensten in het bijzonder, is echter de totale existentie van het individu gemoeid en de collectieve regeling daarvan leent zich voor een interpretatie op basis van angstreductie. In het christendom valt de volle nadruk op de angstverwekkende machteloosheid van het individu (die dus naar mijn mening inderdaad bestaat) en de mogelijkheid van angstreductie door overgave aan de macht van God. Ook daarin ontstaat een blikvernuwende koppeling tussen twee soorten omgeving, die van het aardse en die van het hemelse leven, waarin het zich handhaven in en het kennen van het hiernamaals prioriteit krijgt. Echter onderdrukt angstreductie wel angst, maar zonder die op te heffen, en dat voert naar de collectieve regeling van de binnen-buiten dimensie op het aardse niveau, waarin de tegenstelling tussen gelovigen en ongelovigen centraal staat. Dat juist fundamentalistische godsdiensten aanleiding kunnen geven tot beperkt kennen van externe omgeving, in combinatie met militante handhaving op basis van intensieve interne verbondenheid, hoeft geen betoog.

Mensen hangen zich op aan takken van geloof en winterse systemen. Naar ik hoop heeft bovenstaande uitweiding, die nog lang zou kunnen worden voortgezet, voldoende geïllustreerd, hoe de neiging daartoe met behulp van de tot zo ver ontwikkelde begripsvorming kan worden geïnterpreteerd. Interpretatie waarin de werking van het dubbele omgevingsperspectief in collectief opzicht, wordt gecombineerd met die van angstreductie.

Tot zover is buiten beschouwing gebleven, wat ik wel heb aangekondigd: de invloed van angstreductie op de uitoefening van de functies handhaving en aanpassing rechtstreeks, dus zonder naar de ervaring van omgeving te verwijzen. Natuurlijk is die wel voorondersteld; het gaat erom, het complexe geheel nog vanuit een andere ingang te benaderen. Dan is het nodig eerst de functies handhaving en aanpassing wat meer op de keper te bekijken. De termen dragen een globaal karakter, terwijl ze tegelijk toch voornamelijk met gedrag geassocieerd kunnen worden. Al eerder heb ik ze ook in verband gebracht met kennen en communiceren. Daarin blijven dan nog dieper liggende intenties en

houdingen, die er ook mee kunnen samenhangen, buiten beschouwing. Om juist op dat aspect de nadruk te leggen, voer ik de categorieën distantie en betrokkenheid in. Dat roept natuurlijk de vraag op naar het verband tussen de verschillende aspecten onderling, maar die vraag stel ik uit tot het volgende hoofdstuk.

Distantie en betrokkenheid zijn ook ruime begrippen, maar zonder dat ze rechtstreeks naar gedrag, en veeleer naar de achtergrond daarvan verwijzen. Tegelijk lijkt het plausibel dat handhaving met de ervaring van distantie en aanpassing met die van betrokkenheid gepaard gaat. Distantie en betrokkenheid kunnen dus worden gezien als een soort ervaringsfundament van respectievelijk handhaving en aanpassing. Het nieuwe begrippenpaar biedt verschillende voordelen. In de eerste plaats zijn distantie en betrokkenheid meer dan handhaving en aanpassing een polair begrippenpaar. Dat wil zeggen: de ene categorie veronderstelt de andere, zoals een Noordpool niet kan bestaan zonder zijn tegendeel, een Zuidpool. Een dergelijke spanningsverhouding waarin een bepaalde tegenstelling naar een gemeenschappelijke oorsprong verwijst die zich schuil houdt, is precies in overeenstemming met wat ik in het tweede hoofdstuk heb gezegd over de samenhang van handhaving en aanpassing.

Het tweede voordeel is, dat distantie en betrokkenheid niet rechtstreeks naar gedrag ten opzichte van omgeving verwijzen, maar wel in verband kunnen worden gebracht met de subjectieve ervaring van omgeving die nu juist in mijn theorievorming zo centraal staat. Dat verband is heel belangrijk, omdat daarin tot uitdrukking komt, dat en hoe de functies handhaving en aanpassing vanuit hun ervaringsgrondslag inderdaad de subjectieve omgeving vaststellen en regelen. Daarmee hangt samen, dat distantie en betrokkenheid niet alleen een statische maar ook een dynamische betekenis hebben: distantie kun je hebben en nemen, betrokken kun je zijn of raken, betrokkenheid kan verminderen enzovoort. Ik wijs verder op samenhang tussen enerzijds distantie en objectief kennen van omgeving en anderzijds betrokkenheid en het subjectief ervaren van omgeving vanuit emotionele verbondenheid daarmee.

Hierna kunnen distantie en betrokkenheid in hun dynamisch aspect en regulerende werking als volgt worden omschreven. Toenemende distantie maakt objectiverende verruiming van omgeving mogelijk en toenemende betrokkenheid leidt tot subjectiverende verdieping

van het belang van omgeving. Met opzet spreek ik van objectiverend en subjectiverend en niet van objectief en subjectief. Het gaat namelijk om twee fundamentele krachten die in hun onderlinge verhouding de werkelijkheid reguleren en op die manier worden de woorden objectief en subjectief toch meestal niet gebruikt. Wel bestaan er andere omschrijvingen van een dergelijk krachtenpaar. Ik noem er enkele. Het Dionysische en het Apollinische principe (Nietzsche), levensdrift en doodsof agressiedrift (Freud), het relatie-stichtende en het ik-handhavende systeem (De Boeuff), de homonome en autonome tendentie (Angyal).⁴⁾ Dat het inderdaad over 'iets dergelijks' gaat, lijkt mij ook zonder nadere toelichting duidelijk. Meer wil ik er niet van zeggen, niet omdat mijn eigen opvatting als alleenzaligmakend moet worden beschouwd, maar omdat die nu eenmaal past in de rest van het begrippenapparaat, en wel doordat de categorie omgeving van centraal belang blijft.

Dat komt naar voren uit de precisering van distantie en betrokkenheid, maar daaruit blijkt niet hun spanningsverhouding. Waarom zou objectiverende verruiming van omgeving tegengesteld zijn aan subjectiverende verdieping van het belang daarvan? Op zichzelf genomen is dat ook niet zo. Wanneer we echter bedenken dat het gaat over de subjectieve betekenis van omgeving en verder dat iedereen, zowel in groepsverband als alleen (dat verschil laat ik nu even buiten beschouwing) tegelijk gedistantieerd en betrokken bezig is, dan kan het niet anders dan dat er spanningen en tegenstellingen ontstaan. Met andere woorden: de categorie omgeving is bij mensen niet alleen fundamenteel onzeker, maar ook principieel bedreigend. Dat bedreigende karakter volgt wel indirect uit de onzekerheid, maar valt er volgens bovenstaande redenering niet mee samen. Immers: mensen beschikken over vergaande mogelijkheden van aanpassing en handhaving om die onzekerheid aan te kunnen, maar wanneer ze die allemaal tegelijk in praktijk brengen, ontstaat er angst, doordat de mogelijkheden vanuit omgeving worden ingeperkt en onder druk gezet. En dat is dan weer de angst, die nu verschijnt als de onvrijheid van de beide functies in relatie tot een bedreigende omgeving. Het existentiële karakter daarvan berust er op, dat er dan dus geen enkel zeker uitgangspunt overblijft. Daarmee zijn we dan weer terug bij de merkwaardige en zo ongrijpbare spanningsverhouding tussen vrijheid en onvrijheid, angst en zekerheid, bedreigheid en veiligheid.

Om daar nader in door te kunnen dringen, schenk ik eerst, aan de hand van een voorbeeld, enige aandacht aan de verhouding tussen distantie en betrokkenheid, zonder dat die in het teken staat van angstreductie. Het voorbeeld is de tijdsbeleving. Het dubbele karakter daarvan kwam al eerder aan de orde: de tijd als klokke-tijd en de tijd als duur. De klokke-tijd is objectief van karakter, daarmee kun je letterlijk en moet je figuurlijk rekenen. De duurbeleving van de tijd is subjectief van aard, daarin kan de tijd omvliegen, eindeloos duren, zelfs stilstaan. Het verband van de twee soorten met respectievelijk distantie en betrokkenheid komt in taalgebruik tot uitdrukking. Bijvoorbeeld op tijd komen, de tijd in de gaten houden, bewaken, indelen, controleren tegenover gezelligheid kent geen tijd. Kortom: in de twee tijdsbelevingen komen objectiverende verruiming van het omgevingsperspectief en subjectiverende verdieping (positief of negatief) van het belang van omgeving tot uitdrukking.

Opmerkelijk is dan nog dat in de tijdsbeleving dus altijd mens en omgeving met elkaar verbonden voorkomen. Daarmee is in overeenstemming het begrip eeuwigheid, zoals dat bij Spinoza als een derde tijdsvorm voorkomt. Dat betekent bij hem namelijk niet: duur van oneindige lengte maar: de ervaring van omgeving als van alle tijden, als hetzelfde dat onveranderlijk is. Een bijzondere vorm van wisselwerking tussen de twee tijdsoorten, tussen distantie en betrokkenheid treedt op bij muziekbeoefening. Ik bedoel het verschil tussen maat en ritme. Enerzijds is nodig een zeer grote precisie (tot in fracties van seconden) in het werken met de klokke-tijd, maar tegelijk mag de subjectieve tijdsbeleving nodig voor muzikale expressie niet totaal verdwijnen. En het is bekend, dat de flexibele aanpassing van het één aan het ander een hoog niveau van professionaliteit vergt. Overigens zijn mensen, anders dan een chronometer of een computer, niet in staat om langere tijd uitsluitend digitaal te functioneren. Wie dat proefondervindelijk wil constateren, probeer eens tot 10 000 te tellen.

De lijn van het voorbeeld doortrekkend, is er in ruimere zin wisselwerking tussen distantie en betrokkenheid denkbaar waarin beide functies onafhankelijk van elkaar, maar tegelijk in nauwe en flexibele aanpassing aan elkaar opereren. Dat is dan een mogelijke opvatting van de menselijke vrijheid. Ik wil niet beweren, dat voor het bereiken daarvan een hoog professioneel niveau nodig is (van welke professie

trouwens?), immers dergelijke vrijheid kwam nu juist tot uitdrukking in het oerprincipe van de menselijke natuur! En denkend aan het eerdere voorbeeld van het wegverkeer: ook daar is de flexibele aanpassing die ik noemde voorstelbaar. En zo is er nog veel meer te bedenken: dat de menselijke vrijheid in de praktijk van het leven niet voorkomt, is niet de strekking van mijn betoog.

Angstreductie is echter iets anders. Die is te begrijpen als een gefixeerde en daardoor zekerheid gevende, maar tegelijk veel minder flexibele verhouding van de beide functies tot elkaar. Die verhouding duid ik aan met het aan de erfelijkheidsleer ontleende begrippenpaar dominant-recessief. Dominante kenmerken overheersen, recessieve blijven op de achtergrond, maar verdwijnen niet definitief, spelen ook een rol en kunnen te voorschijn komen. Mijn gebruik van die termen is uiteraard niet identiek met de geijkte betekenis. Wat ik er mee bedoel, zal, naar ik aanneem, uit de context duidelijk worden. In een dominant-recessieve verhouding wordt de vrije ontplooiing van de recessieve functie als angstverwekkend ervaren en de dominantie van de andere als angstreducerend. Daarmee zijn de beide functies dus, onafhankelijk van omgeving *aan elkaar* gekoppeld en definiëren ze de aard van omgeving niet van buitenaf, maar van binnenuit, waarmee het agerende subject die aard zeker maakt en veilig stelt.

In die koppeling is de flexibiliteit, de bewegingsvrijheid van beide functies ingeperkt. Ook van de dominante functie, want die moet de andere bewaken, steunen, leiden, controleren (al gaat dat natuurlijk niet op de bewuste manier, die die werkwoorden suggereren). Daarmee is niet de angst verdwenen, de recessieve functie blijft actief, maar tegelijk biedt de structuur in zijn geheel zekerheid zowel in het dominante uitgangspunt als in de stabiliteit ervan. Dominant en recessief kunnen namelijk niet voortdurend stuivertje wisselen: wanneer angstreductie zelf angstverwekkend kan worden, is er in feite geen angstreductie meer mogelijk. Om het iets concreter te zeggen: mensen kunnen tussen hoop en vrees leven, maar niet vrezen wat ze hopen. Hoogstens vreest men bepaalde consequenties van wat men hoopt, maar dat kan heel goed samengaan met een stabiele vorm van angstreductie.

De stabiliteit van de spanningsverhouding (tussen de functies onderling, tussen angst en angstreductie) heeft twee belangrijke gevolgen. In de eerste plaats betekent de spanning een soort aandrijvende

kracht in een bepaalde richting, en dat die richting onafhankelijk van de omgeving van binnenuit is bepaald, is dan weer de zekerheid van het mechanisme. Het tweede gevolg hangt daarmee samen. Vanuit de aard van de beide functies functioneert de koppeling wezenlijk ten opzichte van omgeving en niet als een vensterloze monade, als een in zichzelf besloten geheel. Maar wel krijgt hij op een zeer speciale manier een zichzelf bevestigend karakter. Treedt het verwachte effect in omgeving inderdaad op, dan wordt het mechanisme bevestigd. Blijft dat effect achterwege, dan is zulks angstverwekkend. Het zekerheid gevende antwoord daarop is de toepassing van het mechanisme met vernieuwde kracht!

Angstreductie is hiermee te voorschijn gekomen als een mechanisme, dat niet alleen stabiliteit en zekerheid verschaft in de oriëntatie op omgeving, maar dat ook een grote mate van onweerlegbaarheid en hardnekkigheid vertoont. Het berust in laatste instantie op angst, die ik als onmacht heb gekarakteriseerd. De hiervoor genoemde kenmerken zijn veeleer als macht samen te vatten. En in de omzetting van het één in het ander komt de logica van het geheel tot uitdrukking. Angstreductie kan niet worden afgedaan als dwaas en irrationeel en ook niet worden omhelsd als het toppunt van menselijke rationaliteit, al is het ongetwijfeld mogelijk de zekerheid die angstreductie biedt, te beleven als de hoogste vrijheid die er maar denkbaar is.

De vorige zin voert naar nog twee aspecten. Het gaat om de verhouding tussen onvrijheid en vrijheid en tussen onbewust en bewust in angstreductie. Die is er in beide gevallen een van en/en niet of/of. In de koppeling wordt de recessieve functie onvrij, hetgeen doorwerkt in de dominante, maar daardoor kan men zich althans in enig opzicht vrijer bewegen in omgeving. De complexiteit van die verhouding tussen onvrijheid en vrijheid staat in contrast met die van normen en waarden, die immers de reikwijdte van *beide* functies inperken. Echter, angstreductie kan gemakkelijk doorwerken in normen en waarden. Samenhangend met de dwingende zekerheid die ze alle drie willen scheppen. Een scherp onderscheid tussen het één en het ander kan ik dan ook niet maken. Dat is voor mijn conceptueel kader geen obstakel, omdat daarin angstreductie als primair verschijnt. Maar wel bevordert dergelijke doorwerking de ondoorzichtigheid van het geheel.

Die ondoorzichtigheid op een macro-niveau, maar even goed op het micro-niveau van de relatie tussen twee personen, tot en met het individu, manifesteert zich ook als een verhouding tussen onbewust en bewust. Uit de logica van het mechanisme volgt dat angst in het algemeen minder bewust is dan angstreductie, want de eerste dient op de achtergrond te blijven, zoal niet te verdwijnen. De tegenstelling tussen bewust en onbewust, al bestaan er (ook bij Freud) overgangsvormen, wil ik niet ontkennen. Die staat echter haaks op mijn beschouwing, zonder daarin als uitgangspunt voor te komen. Dat laatste is wel het geval in de Freudiaanse conceptie van verdringing, welk fenomeen dus niet met mijn veel bredere opvatting van angstreductie mag worden verward.⁵⁾

De tegenstelling die wel centraal staat, is die tussen de twee soorten angstreductie. Daartussen zijn geen overgangsvormen mogelijk, en dat is de harde kern van de theorie, zonder dewelke toetsende confrontatie met empirie niet goed mogelijk zou zijn. Het elkaar uitsluitende karakter van de twee manieren waarop distantie en betrokkenheid aan elkaar gefixeerd kunnen zijn, betreft niet alleen de werking van het geheel, maar ook het beoogde effect in omgeving. Om het verschil tot in zijn essentie te begrijpen, is eerst het volgende van belang. Niet alleen mensen, maar alle soorten streven er naar zich te handhaven in omgeving. Aanpassing is daartoe een middel en niet omgekeerd. Bij mensen is echter het middel een veel omvattend fundament van diepgaande communicatieve verbondenheid met anderen, waaraan men jarenlang deel moet hebben om tot volwassen handhaving in staat te zijn. Dan is het geen wonder dat de doel-middel verhouding niet altijd even duidelijk is, zelfs lijkt te kunnen worden omgekeerd. Dat laatste is het geval in die fixatie, waarin handhavende distantie de dominante functie is, die als het ware betrokkenheid regelt. In feite is er dan echter geen sprake van de genoemde omkering, omdat betrokkenheid het veilig stellen van handhaving in een bedreigende omgeving dient. Is daarentegen betrokkenheid zelf de dominante functie, en distantie recessief, dan dient nog onzekere handhaving uit betrokkenheid te voorschijn te komen. Daarmee is niet alleen de kwaliteit van de beide componenten in de twee soorten fixatie wezenlijk verschillend, maar ook het beoogde effect in omgeving: het veilig stellen van zekere handhaving door van daaruit onzekere betrokkenheid te regelen, is iets anders dan aanpas-

sing en betrokkenheid gebruiken om daaraan zekerheid omtrent handhavende distantie te ontleen.

Hierna schets ik de twee gefixeerde koppelingen afzonderlijk met behulp van de omschrijvingen van distantie en betrokkenheid, die ik hiervoor heb gegeven. Eerst die, waarin betrokkenheid dominant en distantie recessief is. In de uitoefening van de recessieve functie wordt het streven naar objectiverende verruiming van omgeving niet opgegeven: de zekerheid van handhaving blijft het doel. Het streven zelf houdt nu echter het bereiken van het doel tegen, doordat subjectiverende verdieping van het belang bij omgeving de boventoon blijft voeren; dominante betrokkenheid geeft zekerheid die angstwekkende handhaving er onder houdt. Het gevolg van de nauwe samenhang tussen de functies is in dit geval, dat distantie niet los kan komen van betrokkenheid en dat betrokkenheid zelf een expansief karakter aanneemt. De verschijningsvormen van de structuur in zijn geheel zijn wisselend en gevarieerd. Zo kan distantie als recessieve functie ook krachtig naar buiten toe optreden, maar altijd vanuit dan eveneens krachtige betrokkenheid. Met andere woorden het structuurprincipe zelf wordt nooit verloochend.

In de andere vorm is de zekerheid waarom het uiteindelijk is te doen, rechtstreeks aanwezig in de dominante positie van handhaving. Die kan echter niet onafhankelijk van iedere verbondenheid met en acceptatie door omgeving functioneren. En angstreductie betreft nu het *veilig stellen* van de recessieve functie betrokkenheid door middel van distantie. Dat gebeurt door betrokkenheid objectief kennend te reguleren. Daarin wordt niet betrokkenheid als zodanig vermeden, die kan (moet zelfs) krachtig zijn als draagvlak voor handhaving, maar wel subjectiverende verdieping van het belang van omgeving die alle kanten op kan, die letterlijk ontregeld is. Die is angstverwekkend. Zoals in het vorige geval veranderen ook nu beide functies van karakter door de nauwe koppeling aan elkaar. Doordat distantie de hegemonie uitoefent, is de ruimte als het ware in de structuur zelf aanwezig. Het veilig stellen van betrokkenheid leidt er echter toe dat de verruimende benadering van omgeving tegelijk gesloten is, en ook starheid kan vertonen in de afweer van iedere invloed van buitenaf die de zekerheid van het fundament zou kunnen aantasten.

Zoals ik al heb aangeduid, is het principiële onderscheid van twee soorten koppeling tussen handhaving en aanpassing, waarin angst

en angstreductie, distantie en betrokkenheid, kennen en communiceren hecht aanéén gesmeed voorkomen, de hoeksteen van zowel de theorie als praktijkwerk op basis daarvan. Over dat laatste vermeld ik nu alleen dat in praktijkwerk heel vaak bleek, dat het zeer moeilijk, zelfs onmogelijk is, om functionerend vanuit het ene principe, de interne logica van het andere aanvoelend te begrijpen. Ten opzichte van elkaar zijn ze een *Umwertung aller Werte* (met inbegrip van wat er valt te verstaan onder bedreigende c.q. veilige omgeving). Waar nog bij komt dat de gevarieerdheid en de complexiteit van de verschijningsvormen waartoe beide aanleiding geven, het zicht op de principes zelf belemmert.

In dit hoofdstuk geef ik nog enige 'collectieve' illustratie, in de vorm van een interpretatie van de tegenstelling tussen *rationalisme* en *romantiek*. Waarop die interpretatie neerkomt is bepaald niet moeilijk te raden: *rationalisme*: distantie dominant-betrokkenheid recessief en *romantiek*: betrokkenheid dominant-distantie recessief. Maar een dergelijke abstracte karakteristiek is natuurlijk geen interpretatie van verschijnselen. Dan ontstaat het probleem, dat die eigenlijk een omvangrijke studie op zichzelf vergt: de tegenstelling *rationalisme-romantiek* omvat de meest uiteenlopende gebieden van literatuur, kunst, politiek en ook stromingen en richtingen, die zeker in hun historische ontwikkeling weer varianten en grote onderlinge verschillen te zien geven. In ieder geval wijst dat er op, dat de tegenstelling in de cultuur van het Westen fundamenteel is, en zich daardoor leent voor een interpretatie waarin wordt geprobeerd, rechtstreeks de kern van de zaak te raken. Voor het overige beperk ik mij er toe, enkele verschijnselen aan te stippen.

Bijvoorbeeld niet zo zeer de Franse revolutie zelf, want die is ook al weer complex, maar wel de slogan daarvan: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Die is van rationalistische signatuur, verschaft ruimte op een algemeen geldige manier. Tegelijk is de geslotenheid ervan gegeven met de scherpe afweer van niet passende omgevingsinvloed (kerkelijke en adellijke heren). Dat wil zeggen: het ideaalbeeld is niet zelf exclusief van aard, maar wel is de acceptatie ervan dwingend. Eenzelfde combinatie van objectiverende ruimte en geslotenheid treft men aan in zowel socialisme als liberalisme. Het verschil betreft de omgevingsinvloed die wordt afgeweerd in de nadruk op respectievelijk het gemeenschappelijk belang en het belang van het individu.

Vergelijken we dergelijke politieke uitgangspunten met allerlei vormen van nationalisme, bloed-en-bodemtheorie, of ook godsdienstig fundamentalisme, dan is vanuit mijn interpretatie het principiële verschil, dunkt mij, duidelijk: daarin is subjectiverende verdieping van het belang van omgeving het zekerheid gevende uitgangspunt. Totale overgave daaraan wordt verwacht, en handhaving krijgt vorm vanuit de expansieve gerichtheid van en het meegesleept worden door dat belang. Het recessief zijn van distantie in het romantische ideaalbeeld blijkt ook daaruit, dat de zuiverheid van de grondslag moet worden gewaarborgd; met andere woorden: die grondslag wordt in wezen zelf als kwetsbaar ervaren, en niet gekend als in zijn objectief gehalte zeker. De (bijvoorbeeld in moreel opzicht) zuivere tegenover de maakbare samenleving, is één kant van de tegenstelling. Die hangt direct samen met de pessimistische ondertoon van het romantische levensgevoel dat is gericht op (radicale) verwijdering van en ontsnapping aan onzuiverheid en optimistisch vertrouwen in de redelijkheid van het maakproces. Daaruit blijkt opnieuw het verschil tussen enerzijds handhavende zekerheid die zich vrij wil maken en anderzijds rechtstreeks gegeven zekerheid die veilig moet worden gesteld. Dat beide uitgangspunten extreem kunnen worden opgevat en dan ook extreme consequenties hebben, is bekend.

Zoals gezegd omvat de herkenbaarheid van de tegenstelling veel meer dan politieke uitgangspunten. Een aantal jaren geleden werd er in Amsterdam een schilderijtentoonstelling georganiseerd getiteld: *Polariteiten*. De theoretische grondslag daarvan was de tegenstelling tussen het Apollinische en het Dionysische principe zoals die door Nietzsche onder woorden is gebracht. Of die samenvalt met rationalisme en romantiek laat ik buiten beschouwing; het is mij te doen om illustratie van de toepasbaarheid van mijn eigen criterium. Daarin beperk ik mij tot (nadere) interpretatie van het werk van twee bekende schilders.

Cézanne	:	Appollinisch;	distantie-dominant, betrokkenheid-recessief
Van Gogh	:	Dionysisch;	betrokkenheid-dominant distantie-recessief

Het verschil tussen de tegenstelling van Nietzsche en de mijne is dat mijn interpretatie de *verhouding tussen* twee functies betreft, waardoor de ene pool evident de omkering is van de andere. Het mijns inziens

grote voordeel daarvan is, dat de afzonderlijke principes in hun werking kunnen worden begrepen als een spanningsverhouding die meer of minder extreem kan zijn, maar waarin hun onderlinge polariteit toch altijd blijft bestaan. Op die manier is er rekenschap van te geven dat angstreductie in de minder extreme vormen heel goed kan samengaan met angstvrij functioneren: tussen twee uitersten is alles mogelijk. Die denkwijze behoedt voor stereotypen en eenzijdige vertekening van de werkelijkheid die al te gemakkelijk is, en nogal eens voor de hand ligt. Daarin staat kille distantie tegenover hartstochtelijke betrokkenheid, koele rationaliteit tegenover warme gevoelens en diepe emoties, welke faculteiten huizen in respectievelijk de linker en de rechter hersenhelft. Maar zo simpel mag de verhouding tussen verstand en gevoel niet worden opgevat.

Een laatste vraag is, of dezelfde polariteit ook te signaleren is in heel andere culturen. Nietzsche baseerde zich op de Griekse oudheid, maar die is (mede) de bakermat van onze beschaving. Natuurlijk kan worden gewezen op de tegenstelling tussen jin en yang, tussen hemel en aarde, het heldere en het donkere in de Chinese traditie, en ongetwijfeld is er nog veel meer, en kan ook het mannelijke en het vrouwelijke in de beschouwing worden betrokken. Door op dergelijke kwesties in te gaan, zou ik echter in de valkuil terecht komen die ik zojuist heb gesignaleerd: ongenueanceerd generaliseren inzake verschijningsvormen, zonder te weten waarover men het precies heeft.

Vier mentaliteiten en het belang van mentale concepten

De gescheiden behandeling van collectieve en individuele bestaanswijze in theorievorming waarin veel nadruk valt op hun samenhang, en waarin ter verklaring van beide van hetzelfde begrippenapparaat gebruik wordt gemaakt, heeft een dubbele reden. De verhouding intern-extern is bij het individu van principiële aard dan op het niveau van de groep. Daarmee hangt samen de mogelijkheid tot rechtstreekse herkenning van die verhouding door het individu bij zichzelf. Met andere woorden: de herkenning betreft een specifieke manier van deel hebben aan de collectieve bestaanswijze. Het gaat om alom tegenwoordige krachten, zoals die op een strikt persoonlijke manier werken. Die manier zal ik interpreteren als een oriëntatie van bijzondere aard op tegelijk interne en externe omgeving. Eén waarin angstreductie en een complexe verhouding tussen distantie en betrokkenheid centraal staan. Hetgeen voert naar het bestaan van vier soorten individuele *mentaliteit*. De term *mentale concepten* in de titel heeft te maken met het aspect herkenning. Niet groepen maar wel individuen kunnen zoals gezegd rechtstreeks over zichzelf denken, en van die mogelijkheid tot reflectie zal ik nader rekenschap geven.

Ik begin met de beschouwing van een relatievorm die uitgaande van de tegenstelling groep – individu geen vlees en geen vis is: de verhouding tussen twee personen. Die is geen groepsvorming; er kan geen groepspressie op het individu ontstaan. Maar ook is die verhouding

niet een optelsom van twee afzonderlijke individuele bestaanswijzen. Mensen doen vaak alsof dat wel zo is. Dat dat geen wonder is, zal ik eerst uitleggen.

In de tweepersoonsrelatie is niet alleen de flexibiliteit van het collectieve niveau (twee omgevingen beschikbaar) verdwenen, maar ook die van het individu binnen een collectief kader (ruime aanpassingsmogelijkheid in externe omgeving). Wat er overblijft is eigenlijk een dwangpositie: twee individuen zijn elkaars omgeving: de één moet zich aanpassen aan en handhaven ten opzichte van de ander, die op dezelfde exclusieve manier met de één bezig is. Het gedrag dat daaruit resulteert, staat ongetwijfeld in verband met de twee individuele bestaanswijzen, maar is ook te zien als gevolg van de geringe flexibiliteit die het kader toelaat. Het onderscheid tussen het één en het ander is allesbehalve eenvoudig en de ongrijpbaarheid daarvan leidt tot het doen alsof dat ik noemde. Daarin wordt de invloed van het kader over het hoofd gezien: dat bepaalt mede wat er voor beiden, in reactie op elkaar, mogelijk is.

De vraag rijst, waarom de tweepersoonsrelatie, als die zo moeilijk hanteerbaar is en zo gemakkelijk aanleiding geeft tot spanningen, conflicten, onoverbrugbare kloven en tegenstellingen, tegelijk zo gezocht is en zo onuitroeibaar aanwezig binnen allerlei contexten. Ik denk dus geenszins alleen aan erotische verhoudingen (waarbinnen de seksuele noodzaak in ieder geval een verklarende factor is) maar evenzeer aan opvoeding, waarbij de exclusieve ouder-kind relatie, broer-zus verhouding, enzovoort, veel betekenis kunnen krijgen, en ook aan groepsfunctioneren in de ruimste zin van het woord, waarin onvermijdelijk tweepersoons-relaties een rol gaan spelen. De dwangpositie blijkt een veelvuldig gezochte situatie te zijn.

De verklaring van die merkwaardige anomalie brengt de individuele bestaanswijze in het geding. Zonder tweepersoonsverhoudingen kunnen mensen namelijk gemakkelijk ontsnappen aan hun complete individuele bestaanswijze. En dat willen de meesten nu ook weer niet! Wat is het geval? Ruime mogelijkheden in externe omgeving heffen voor het individu de noodzaak op, als enkeling de categorie omgeving te definiëren. Dat kan best tijdelijk een opluchting zijn, maar op geen enkel niveau en dus ook niet dat van het individu, kunnen mensen er definitief aan ontkomen, interne en externe omgeving in nauwe aan-

sluiting *bij elkaar* te definiëren. En dus kan het individu niet blijven rondlopen met interne omgeving (hoe die ontstaat, daarop zal ik nog ingaan) waaraan externe hangt als een los eind dat flexibel alle kanten uit kan. De paarrelatie nu is niet alleen een dwangpositie; het ontbreken van groepsinvloed en groepspressie (althans in directe zin, natuurlijk kan die ook via het individu doorwerken) opent de mogelijkheid om het individueel eigen gevoel over en de verwachting omtrent externe omgeving te onderzoeken, te verwezenlijken, uit te dragen en ook uit te vechten. Opnieuw zien wij dus, dat mogelijkheden en dwang (en ook angstreductie) in de menselijke existentie vaak niet gescheiden zijn, maar elkaar impliceren.

In die visie verschijnt de paarverhouding helemaal niet als een optelsom van twee individuen. Beide partijen zijn bezig in aansluiting bij de ander, de ander ook te laten aansluiten bij de zelf gewenste ander. Dat zoiets niet vanzelfsprekend leidt tot driedubbele aansluiting, namelijk twee keer tussen interne en externe en nog één keer tussen externe en externe omgeving lijkt mij wel vanzelfsprekend te zijn. Hoe meer dergelijke interactie persoonlijk van aard is, des te meer zich het probleem kan voordoen, dat er nu eenmaal geen gemeenschappelijke interne omgeving is, en dat de twee gescheiden interne omgevingen wel afzonderlijk worden gevoeld, maar niet duidelijk gekend door betrokkenen. En het werkelijk kennen (ik bedoel niet: zo'n beetje aanvoelen, dat er ook totaal naast kan zijn) van de interne omgeving van iemand anders is al helemaal onbegonnen werk. Wat wij plegen te kennen is het gedrag van anderen, maar niet hun gevoelens.

Dat het menselijk kenvermogen daar niet wezenlijk op is gericht en voor is bedoeld, illustreer ik aan de hand van taalgebruik. Wie is in staat even vlot tien soorten jaloezie of schuldgevoel of antipathie te noemen als tien diersoorten, meubelsoorten of automerken? Voor het snel, efficiënt, gedifferentieerd en gestructureerd kennen van direct waarneembare buitenwereld, beschikken wij over een hoeveelheid aanduidingen en begrippen, waarmee vergeleken de mogelijkheid gevoelens te kennen in het niets verdwijnt. Taal is er van nature niet op ingericht haar eigen emotioneel-communicatieve draagvlak te onderkennen.

De dwangpositie van de tweepersoonsverhouding komt niet altijd even onverbloemd tot uitdrukking. Wanneer twee mensen smoorverliefd zijn op elkaar, heeft iedere dwang het veld geruimd voor de

bevrijdende ervaring van een vloedgolf van mogelijkheden. Maar hoe lang dat zo blijft, moet nog worden afgewacht. Verliefdheid garandeert niet, dat de driedubbele aansluiting die ik noemde, definitief is bereikt. Iets heel anders is de mogelijkheid dat er onrechtstreeks toch gemeenschappelijke interne omgeving ontstaat, doordat het paar gezamenlijk naar buiten toe optreedt. In die ruimere omgevingcontext verdwijnt dan echter de individuele bestaanswijze weer naar de achtergrond. Tenzij die zich plotseling baanbreekt, bijvoorbeeld in een pijnlijk incident, waarvan omgeving vermoedt dat er 'van alles' achter zit.

Op grond van mijn analyse concludeer ik, dat de tweepersonsrelatie niet kan worden begrepen als een optelsom, maar evenmin vanuit de zogenaamde systeembenadering. Daarin staat het interactieproces centraal en verdwijnt het individu verregaand uit het blikveld, wat de verklaring van zijn gedrag aangaat. Die aan elkaar tegenovergestelde opvattingen beschouw ik als misvattingen, die gemakkelijk kunnen ontstaan, doordat de individuele bestaanswijze, hoe alomtegenwoordig die ook is, zich op geen enkel niveau direct, glashelder en in volle omvang als zodanig manifesteert. Dat is in overeenstemming met de opvatting van de mens als kuddedier.

Maar hoe zit het dan met de *cri de coeur* aan het einde van het sonnet van Hans Andreus: ik moet toch een mens zijn die ik herken? Is er een criterium te vinden, dat in staat stelt die individuele bestaanswijze, zoal niet rechtstreeks te betrappen, dan toch precieser te omschrijven, want ook dat is nog niet naar voren gekomen. Een opmerkelijk verschil met het bestaan van collectief gedrag, groepsgedrag en paargedrag (de lezer begrijpt wat ik met die laatste term wel en niet bedoel) is, dat de individuele bestaanswijze niet spontaan kan ontstaan, maar uitsluitend als gevolg van jarenlange ontwikkeling. Als er dan een criterium is, dan moet het in die ontwikkeling zijn te situeren.

Dat voert naar het verschijnsel opvoeding. Hetwelk op zijn beurt onmiddellijk terugvoert naar het belang van de tweeverhouding. Ik heb met veel mensen over hun opvoeding gesproken, maar nog nooit iemand ontmoet die mij vertelde dat zijn opvoeding uitsluitend bestond uit groepsinvloed. Daarmee wil ik het gewicht van die factor niet uitschakelen. Echter zijn er gegevens die erop wijzen, dat wanneer de invloed van de groep naar verhouding groot is (de Japanse opvoeding, de Kibboets in Israël) de strikt individuele bestaanswijze naar

rato zwakker tot uitdrukking zou kunnen komen. En dus: wil men die begrijpen, dan is de relevantie van de tweeverhouding(en) waarin de opvoeding mede gestalte krijgt, onmiskenbaar.

Letten we daarom op de verhouding kind-ouder (of volwassene, ik bedoel niet uitsluitend de biologische ouder) dan valt het op, dat in die verhouding zowel de dwang als de mogelijkheden uitzonderlijk groot zijn. En wel omdat het opgroeiende kind nog geen interne omgeving heeft die is gevormd. De categorie dwang bedoel ik dus niet moraliserend, maar als inherent aan iedere opvoeding, van welke aard die ook maar is. Kinderen volkomen vrij opvoeden is met zichzelf in tegenspraak, omdat daarin over het hoofd wordt gezien, dat ze dan toch zelf hun houvasten gaan zoeken in omgeving. Hiermee zijn we in de buurt gekomen van het gezochte criterium. Het opgroeiende kind leert steeds meer interne omgeving te differentiëren van externe. Zolang dat proces, gedeeltelijk, veranderlijk, onaf is, is er nog geen definitieve individuele bestaanswijze ontstaan. Het criterium is dan dus het voltooid zijn van het proces. Maar hoe kan dat hard worden gemaakt? Moeten we dan zeggen dat kinderen volwassen zijn, wanneer hun natuurlijke onbevangenheid en vanzelfsprekend openstaan voor allerlei omgevingsinvloed, zoal niet definitief dan toch in voldoende mate, zijn verdwenen? Zo wil ik het niet stellen, maar dat er iets minder opwekkends schuilt in de individuele bestaanswijze kan ik evenmin ontkennen. Tot nu toe is namelijk het aspect angstreductie buiten beschouwing gebleven en dat heeft er wel iets, zelfs veel mee te maken. Niet vergeten mag worden, dat de tweeverhouding ook in de opvoedingssituatie niet uitsluitend mogelijkheden levert, maar onherroepelijk mede een dwangpositie is en blijft. Voor het ene kind veel meer dan voor het andere, maar het is mij nu uitsluitend te doen om het algemeen geldige. Daaruit volgt, dat ook de poging te ontsnappen aan wat als dwang wordt ervaren, deel uitmaakt van het vormingsproces. Die poging leidt er toe dat het opgroeiende kind in zijn toenemende differentiatie tussen interne en externe omgeving, ook angstreductie toepast. Uitgerekend dat mechanisme kan de hardheid van het criterium leveren, heb ik in het vorige hoofdstuk aangetoond. De ene soort angstreductie sluit de andere uit, en daarmee is de zaak dus af, onomkeerbaar gevormd.

Hiermee is het gezochte criterium in principe geïntroduceerd. Om ieder misverstand meteen uit te sluiten: daaruit volgt niet dat de

individuele bestaanswijze uitsluitend tot uitdrukking komt in angstreductie, dat die zich niet leent voor verdere ontwikkeling nadat hij eenmaal is gevormd, en evenmin voor spontaan, natuurlijk gedrag. Maar wel zijn die laatste twee aspecten minder vanzelfsprekend dan bij (jonge) kinderen. En het is juist de grotere complexiteit van het geheel, die de vastlegging van wat is gefixeerd, belangrijk maakt. Dat die fixatie niet uitsluitend maar wel in het bijzonder, op het individuele niveau een rol van betekenis vervult, licht ik nog als volgt toe.

Het pasgeboren kind is, niet qua aanleg, maar wel qua invloed van omgeving een onbeschreven blad. Aan taalgebruik gaat taalverwerving vooraf, hoe zeer beide ook in een later stadium met elkaar zijn verbonden: al doende leert men. Wanneer precies angstreductie in de ontwikkeling een rol begint te spelen, weet ik niet. Het lijkt mij waarschijnlijk, dat de individuele verschillen in dat opzicht zeer groot zijn. En wel omdat ik anders dan bij taalverwerving, niet uitga van een in de menselijke natuur aanwezige dispositie voor angstreductie als zodanig. Maar de analogie met taalverwerving kan ons doen inzien dat juist dat aspect dat intern gefixeerd raakt, de meest fundamentele betekenis krijgt.

Interne omgeving is ook in groepsvorming het draagvlak. Maar het verschil is, dat een verzameling individuen wel een groep kan vormen met een schone lei als interne omgeving. In het eigen bestaan van het individu echter komt die schone lei maar één keer voor. Daarna geldt: scripta manent! De voorgaande overwegingen laten zich samenvatten tot: de individuele bestaanswijze wordt van buiten naar binnen gevormd en manifesteert zich van binnen naar buiten, welk proces jaren in beslag neemt. Het einde van de vorming ervan betekent echter geenszins het einde van het tweerichtingsverkeer van beïnvloeden en beïnvloed worden. Dat gaat gewoon door, dat is de adder onder het gras inzake de herkenning, en daardoor is de individuele bestaanswijze zeker niet absoluut, maar hoogstens relatief constant.

Maar toch kunnen we nu het ingevoerde criterium wat nader kenschetsen. Niet als evenwicht tussen binnen en buiten, want om dat te bereiken duurt een mensenleven vaak te kort. Maar wel als het streven van het individu de verhouding tussen binnen en buiten zelf te besturen. Die verhouding is er ook één tussen beïnvloeden en beïnvloed worden. En tevens één tussen interne en externe omgeving, zoals

het individu die categorieën definieert. Dat de zaak bovendien nog te maken heeft met zich handhaven en zich aanpassen, zal de lezer, naar ik aanneem, reeds hebben vermoed.

Met opzet heb ik gezegd het *streven* van het individu de verhouding tussen binnen en buiten zelf te besturen. Er is dus geen sprake van het soevereine individu, dat daartoe volledig in staat is. De geestelijke zelfbesturing van mensen wordt niet verworven, door net als de vogels, slechts het nest te verlaten. Ook de volwassen Freud had zijn moederbinding en de rivaliserende houding ten opzichte van de vaderfiguur niet achter zich gelaten. Maar hij was er wel op uit die te ontmaskeren! Om de kwestie van de besturing van de verhouding tussen binnen en buiten, tussen interne en externe omgeving, die ik dus als het gezochte criterium beschouw, nauwkeuriger te analyseren, ga ik in op de kenfunctie.

Kennen zie ik als het instrumentele aspect van kennende handhaving, welke functie mede een gevoelsmatige grondslag en gedrag naar buiten toe omvat. Behalve een instrumentele heeft kennen ook een reflexieve kant, hetgeen meteen blijkt uit de aard van de kennende subject-object verhouding. Daarin wordt niet alleen enig object in externe omgeving gekend, maar trekt het kennend subject zich ook terug op eigen stellingen en schept het dus distantie tussen zichzelf en omgeving. Dat laatste heeft te maken met de reflexieve kant, waarin niet het kennen van het object centraal staat, maar het zichzelf ervaren als kennend subject. Wie iets weet, weet ook dat hij het weet. Die verdubbeling van het weten verwijst naar het reflexieve karakter van de kenfunctie, dat allerlei gradaties vertoont. Wie droomt, is ook bezig de werkelijkheid te kennen. Zonder zich te verwonderen over de meest bizarre omstandigheden, en daaruit blijkt het lagere reflexieve niveau van droomkennen. Ook uit iets wat Spinoza daarover opmerkte. Het is wel mogelijk, zelfs normaal, dat het dromend subject zichzelf als wakker ervaart. Maar wie weet, dat hij wakker is, kan niet zichzelf als dromend ervaren.¹⁾ Het hogere reflexieve niveau sluit het lagere uit. En ik denk dus dat het in droomkennen niet mogelijk is 'te weten dat je weet'.

Hierna situeer ik de reflexieve kant van het kennen in het geheel van de verhouding tussen interne en externe omgeving en de werking van de beide hoofdfuncties in hun totaliteit. De wisselwerking tussen intern en extern, tussen aanpassing en handhaving, tussen distantie en betrokkenheid, tussen voelen en kennen en handelen is ook

bij volwassenen voor een deel van laag reflexief niveau, dat wil zeggen letterlijk onmiddellijk. Daarin staat dus de instrumentele kant van het kennen centraal. Ook emoties zoals jaloezie, schuldgevoel, enzovoort, hebben een kennend aspect, waarvan het instrumentele karakter blijkt uit de directe verbondenheid van emoties met gedrag. Daarnaast is kenmerkend voor de volwassen individuele bestaanswijze het functioneren van een reflexief kennend niveau dat de scheiding tussen intern en extern in stand houdt, en van waaruit de besturing van het geheel kan worden nagestreefd. Dat reflexieve niveau, waarop het individu dus zichzelf als kennend subject ervaart, heeft meer of minder greep op het instrumentele niveau, waarop de beide functies opereren. Ik denk dat er in dat opzicht allerlei verschillen bestaan tussen mensen, maar totale bewustheid van het instrumentele niveau, is niet een algemeen geldig kenmerk van menselijk functioneren. En dus blijft de besturing min of meer beperkt van omvang.

Uit de hele redenering volgt echter het belang van het reflexief kennen van de instrumentele wisselwerking tussen handhaving en aanpassing. Juist die impliceert de werking van angstreductie. De term *mentaliteit* verwijst in mijn context naar het abstract-theoretische niveau, waarop van de werking van angstreductie in de individuele bestaanswijze rekenschap kan worden gegeven. Dat niveau neemt de vorm aan van vier soorten mentaliteit. Met de term *mentaal concept* bedoel ik de herkenning door het individu van zijn eigen bestaanswijze als begrijpelijk vanuit de werking van één en niet meer dan één mentaliteit. De mentaliteitentheorie is dus een hulpmiddel om de vorming van mentale concepten aangaande het eigen functioneren, de versterking van het reflexieve niveau dienaangaande, te bevorderen.

Het belang van mentale concepten, en dat kan niet genoeg benadrukt worden, is dat ze kortsluiting tussen abstract en concreet voorkomen. Wie het begrip stoel kent, kan een concreet voorwerp herkennen als stoel. Maar die herkenning is niet identiek met het begrip, want dan zouden alle stoelen er hetzelfde uitzien. Dan zou het begrip geen abstracte essentie weergeven, en niet meer dan de naam van een ding zijn. Met de toepassing van het begrip stoel hebben mensen boven een zekere leeftijd geen moeite. Maar begrippen die het eigen bestaan karakteriseren zijn minder gebruikelijk. En daarom lijkt mij deze waarschuwing aangaande het vermijden van kortsluiting tussen, en verwar-

ring van abstract en concreet op zijn plaats, alvorens het abstracte model van mentaliteiten te introduceren.²⁾

Onverkort geldig in de individuele bestaanswijze blijft het uitgangspunt dat de beide functies de verhouding regelen tussen interne en externe omgeving. Anders dan op het collectieve niveau, bestaan die twee soorten nu niet afzonderlijk in ruimtelijk opzicht. Weliswaar is het mogelijk binnen-buiten op te vatten als verwijzend naar respectievelijk wat zich in en om het individu heen afspeelt. Maar dan wordt de individuele bestaanswijze bij voorbaat ontkoppeld van omgeving. Dat is in strijd met de probleemstelling en de uitwerking ervan in vorige hoofdstukken. Zo wel binnen als buiten situeer ik als volgt in het individu. De ervaring van externe omgeving is dan de relatief constante oriëntatie op buitenwereld met inbegrip van de dispositie voor bepaald gedrag. Relatief constant, omdat die ervaring ook fluctueert, afhankelijk van de input van buitenaf. Min of meer constant kunnen bijvoorbeeld zijn: de neiging om buitenwereld als samenhangend of chaotisch, vertrouwenwekkend of vijandig, aanvaardend of afwijzend te ervaren. En ook eigenschappen als prikkelbaarheid, opvliegendheid, beheersheid, geremdheid. Interne omgeving betreft de aard van het gevoelsleven, zoals dat in de vroeg-affectieve ontwikkeling is gevormd binnen de toen actuele omgeving. Met deze omschrijvingen is geen scherpe grens bepaald tussen intern en extern. De invloed van opvoeding en ook andere eerdere omgeving, kan op beide niveaus doorwerken. Het afbakenen van een scherpe grens is echter niet nodig en niet wenselijk. Het gaat er immers om, de verhouding en de wisselwerking tussen binnen en buiten met behulp van de twee functies te interpreteren. Zoals ik nog zal uiteenzetten, geven die er juist rekenschap van, dat in de ene mentaliteit de grens duidelijker en scherper aanwezig is, dan in de andere. En in geen enkele mentaliteit kunnen interne en externe omgeving worden opgevat als twee gescheiden entiteiten, waarvan de optelsom dan de individuele bestaanswijze zou zijn. Steeds gaat het om de oriëntatie van het geheel, die een bepaalde structuur vertoont.

In die oriëntatie is angstreductie van centrale betekenis. Die werkt door in externe omgeving maar de basis ervan is te vinden in interne omgeving. En dat heeft te maken met opvoeding en jeugdervaring in ruime zin. In die periode ontstaat er namelijk angstreductie als gefixeerde integratie van interne en externe omgeving, maar vanuit het

volwassen individu bezien is het vormingsproces zelf verleden tijd. Hoezeer wat gevormd is, actueel moge blijven, de oorsprong van die actualiteit is het verleden, dat als het ware ligt opgeslagen in interne omgeving. (Tussen haakjes merk ik op, dat hiermee opnieuw blijkt, dat in mijn analyse van subjectieve ervaring de categorieën tijd en omgeving nauw verbonden voorkomen.) Uit dit primaire karakter van interne omgeving volgt, dat de vier mentaliteiten die ik zal onderscheiden, paarsgewijs een zekere verwantschap tonen, afhankelijk daarvan of op het interne niveau distantie dan wel betrokkenheid de dominante functie is.

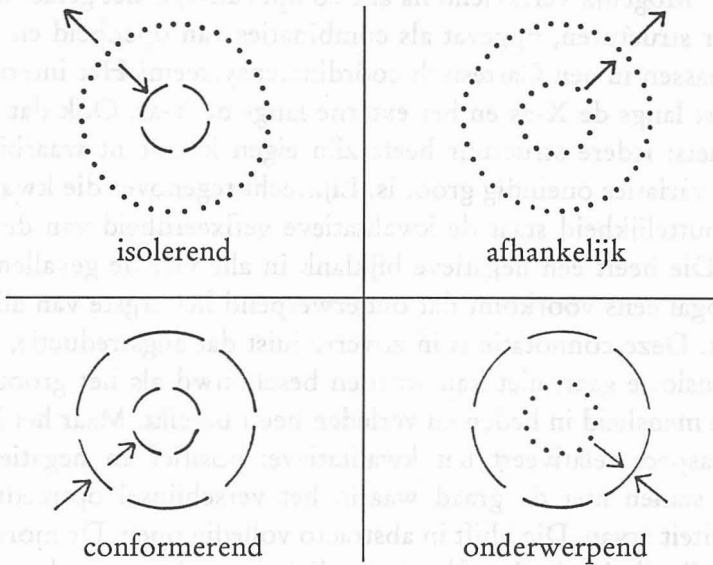
De volgende kwestie is uiteraard hoe er dan toch vier verschillende mentaliteiten mogelijk zijn. Het probleem is het volgende. De twee mechanismen sluiten elkaar uit binnen één en dezelfde omgeving. Van daar uit bezien is het denkbaar, dat er binnen één en dezelfde individuele bestaanswijze intern de ene en extern de andere soort angstreductie optreedt. Maar dan vervalt niet alleen de primaire betekenis van interne omgeving, ook valt de individuele bestaanswijze zelf in duigen. Immers: integratie tussen intern en extern is op die manier onvoorstelbaar! De oplossing van dat probleem komt in het blikveld door te bedenken dat de individuele bestaanswijze in hoge mate een dwangpositie is, veel meer dan groepsfunctioneren, zoals ik heb uiteengezet. Vanuit die dwangpositie, die hoogstens relatieve scheiding van intern en extern toelaat, kan de intern recessieve functie extern dominant worden, maar dan dus zonder de volledige omkering van het mechanisme. Dat betekent dat hetzij interne recessieve betrokkenheid, naar buiten toe als sterke gerichtheid op aanpassing vorm krijgt, hetzij intern recessieve distantie als krachtige handhaving op het externe niveau dominant wordt. Op die manier is er geen sprake van twee soorten angstreductie binnen hetzelfde geheel, maar wel van nadere uitwerking van het interne niveau, door de zwakke kant daarvan extern in zijn tegendeel om te zetten.

Die omzetting maakt tevens duidelijk dat in twee mentaliteiten de scheiding van interne en externe omgeving groter is dan in twee andere, waar de nadere uitwerking van het externe niveau direct aansluit bij het interne, dat wil zeggen: dominant blijft dominant, waarmee ook recessief recessief kan blijven. Toch veranderen ook dan de functies in hun manifestatie. Zoals ik heb gezegd wijzen handhaving en aanpassing op de gedragskant waarachter distantie en betrokkenheid als grondslag

schuilgaan. Om aan die verschillen en hun verband met interne en externe omgeving recht te doen, zal ik op het interne niveau van distantie en betrokkenheid spreken en op het externe van handhaving en aanpassing.

Het is wenselijk om uitgaande van de hiervoor genoemde kenmerken de structuur van iedere mentaliteit afzonderlijk samen te vatten. Daartoe geef ik eerst een symbolisch overzicht van de vier structuren in het volgende schema.

Links symboliseren de twee gesloten binnencirkels de verhouding distantie dominant – betrokkenheid recessief in het angstreductiemechanisme (omdat het om een verhouding gaat zijn de cirkels niet volkomen gesloten). De naar binnen gerichte pijlen geven de afweer van, weerstand tegen omgevingsinvloed die niet bij die verhouding past, aan. Aan de rechterkant symboliseren de open binnencirkels de tegenovergestelde soort angstreductie: betrokkenheid dominant – distantie recessief. De ten opzichte van omgeving expansieve gerichtheid van dat mechanisme komt tot uitdrukking in de naar buiten gerichte pijlen. Op het externe niveau treffen we dezelfde symbolen aan, maar ze betekenen niet precies hetzelfde. In de symmetrische vormen afhankelijk en conformerend gaat het om de gedragsmatige uitwerking van hetzelfde mechanisme, dus respectievelijk aanpassing dominant – handhaving recessief en omgekeerd. Bij de a-symmetrische structuren isolierend en

onderwerpend staan de buitencirkels voor respectievelijk aanpassing en handhaving zonder recessieve functie. Ten slotte: in het schema verschijnt iedere structuur toch als een combinatie van twee afzonderlijke omgevingscondities. De pijlen kan men echter ook interpreteren als de manier waarop die twee condities op elkaar zijn betrokken. Duidelijk is dan, dat ze wel in de isolerende en de onderwerpende, maar niet in de beide andere vormen, in een spanningsverhouding tot elkaar staan.

Mogelijk verrassend na alle complicaties, is het gezichtspunt dat de vier structuren, opgevat als combinaties van openheid en geslotenheid passen in een Cartesisch coördinatensysteem! Het interne niveau varieert langs de X-as en het externe langs de Y-as. Ook dat symboliseert iets: iedere structuur heeft zijn eigen kwadrant waarbinnen het aantal variaties oneindig groot is. Lijnrecht tegenover die kwantitatieve onuitputtelijkheid staat de kwalitatieve gefixeerdheid van de naamgeving. Die heeft een negatieve bijklank in alle vier de gevallen, waarbij het nogal eens voorkomt dat onderwerpend het ergste van alles wordt geacht. Deze connotatie is in zoverre juist dat angstreductie, waarover het tenslotte gaat, niet kan worden beschouwd als het grootste goed, dat de mensheid in heden en verleden heeft bereikt. Maar het kwantitatieve aspect relativeert het kwalitatieve: positief en negatief hangen nauw samen met de graad waarin het verschijnsel optreedt, met de intensiteit ervan. Die blijft in abstracto volledig open. De moraal van de zaak, die ik in dit hoofdstuk impliciet aanstipte met het reflexieve niveau en de verwijzing naar het belang van mentale concepten is nu juist dat het kennen van het verschijnsel, relativerende beheersing ervan mogelijk maakt. En de stelling dat mensen geen volmaakte wezens zijn, zal toch, dunkt mij, iedereen wel onderschrijven!

Hierna ga ik in op de vier mentaliteiten afzonderlijk. Maar niet zonder er eerst aan te herinneren, dat ze alle vier in laatste instantie bedoelen de handhaving door het individu van zichzelf zeker dan wel veilig te stellen. Het menselijke tekort betreft niet mogelijkheden om in medemenselijke omgeving betrokken te raken, maar het is de dwang daartoe, die onmacht veroorzaakt zich als enkeling te handhaven. Omzetting van die onmacht in zekerheid is het streven dat aan afhankelijk en onderwerpend functioneren ten grondslag ligt. In het isolerende en conformerende patroon gaat het er om zekerheid van handhaving veilig te stellen.³⁾

Afhankelijk

In deze mentaliteit zijn intern en extern sterk verbonden vanuit de dominante betekenis van subjectiverende verdieping van het belang van omgeving. Handhaving als recessieve functie over de hele linie markeert zowel de poging tot innerlijke distantie, dus scheiding van intern en extern, als ook het streven zich naar buiten toe te doen gelden. In afhankelijk functioneren gebeurt alles in nauwe relatie tot omgeving, en komt niets werkelijk los van de symbiotische verhouding daarmee, die als voedend wordt ervaren. Willen voldoen aan verwachtingen van anderen, gepaard met zich kritisch afzetten, zelfrechtvaardiging, bijten in de hand die voedt, kunnen afhankelijke symptomen zijn. De open en middelpuntvliedende structuur brengt vatbaarheid voor, maar ook kwetsbaarheid dóór invloed van buitenaf met zich mee. Hooggestemde verwachtingen, diepe teleurstelling, wisselende stemmingen, grootheidsfantasiën, het cultiveren van ideaalbeelden, vatbaarheid voor sterke binding aan omgeving, maar ook voor depressie, die als gemis van verbondenheid wordt ervaren, en waarin de onderliggende angst en onmacht tot handhaving zich baan breekt, dat alles kan optreden binnen de afhankelijke gevoelswereld.

Vertrouwen op omgeving voert de boventoon boven zich bedreigd voelen, hetgeen niet uitsluit dat ook dat laatste sterk kan worden ervaren. Steeds dient de dominante functie in relatie tot de recessieve te worden geïnterpreteerd, waardoor in afhankelijk functioneren bijvoorbeeld overgave heel goed met geremdheid kan samengaan als een soort zich aanpassende handhaving. Verwijzend naar het schema in zijn geheel merk ik nog het volgende op. De wisselwerking tussen de twee niveaus impliceert kwaliteitsverschillen die weer inhouden dat eenzelfde symbool binnen verschillende structuren *niet* precies hetzelfde betekent. Zo is isolerende externe aanpassing kwalitatief van heel andere aard dan afhankelijke.

Conformerend

In dit patroon is de verbondenheid van intern en extern minder veelomvattend en tegelijk absoluter dan in de afhankelijke vorm. Die staat nu in het teken van objectiverende verruiming van omgeving en het patroon vertoont een middelpuntzoekende structuur in plaats van een middelpuntvliedende. De over het geheel genomen dominante positie

van kennende handhaving en distantie verschaft de mogelijkheid tot duidelijke en zekere criteria die gelden voor aanvaardbare omgeving en daarmee dus ook voor omgeving die onaanvaardbaar is, en die buiten de deur wordt gehouden. Het is de geldigheid van die criteria op zowel het externe als het interne niveau, waardoor beide niveaus hecht aanéén gesmeed voorkomen. Ik ontzenuw meteen eventueel misverstand daarover. In het structuurprincipe gaat het uitsluitend over het conformerende *proces*, waarin de invulling van genoemde criteria volstrekt buiten beschouwing blijft. In zijn verschijningsvormen is het conformerende proces waarschijnlijk het meest gevarieerde van de vier. Dat kan, doordat letterlijk iedere inhoudelijk beperkte opvatting van omgeving, of die nu veel of weinig omvat, object kan zijn van een conformerend proces binnen de individuele bestaanswijze. Conformerend betekent dat de enkeling intern en extern samenvoegt, hetgeen iets anders is dan conformisme, dat naar de collectieve bestaanswijze verwijst.

Het recessief zijn van de functie aanpassing sluit in dit geval krachtige betrokkenheid bij het belang van het zekere kader geenszins uit: dat wordt juist op die manier veilig gesteld. maar wel is aanpassing aan en betrokkenheid in afwijkende omgeving geblokkeerd op het externe en interne niveau. Op het externe niveau kan dit tot uitdrukking komen niet alleen in afweer van het afwijkende, maar ook in min of meer dwingende inpassing van omgeving in het eigen kader. In principe dezelfde soort beheersing, maar niet naar buiten toe zichtbaar, is ook intern aanwezig: niet passende gevoelens en impulsen kunnen krachtig worden onderdrukt ten gunste van wat objectief en bovenpersoonlijk geldig wordt geacht. De combinatie dominant-recessief leidt er in dit geval toe, dat het subjectieve belang bij omgeving een objectief gehalte krijgt, maar ook dat in kennende handhaving oordeelsvorming, het normerende aspect van prominente betekenis wordt. Met andere woorden: ook de functies zelf tenderen naar een synthese, maar hoe krachtiger die tendentie is, hoe groter de spanning in het geheel wordt, omdat dit nu eenmaal niet kan.

In verschijningsvormen van conformerend functioneren vindt men altijd een zekere dwangmatigheid, meer extreem ook bezetenheid. Starheid, trotse zelfverzekerdheid en overtuigdheid van onpersoonlijke aard, behoefte aan consequentie kunnen optreden. De onderliggende angst kan worden beleefd als angst voor chaos, in sociaal opzicht als

angst om niet geaccepteerd te worden. Verder is een bepaald soort schuldgevoel mogelijk, waarin de volle nadruk ligt op tekort geschoten zijn in het voldoen aan eisen, waaraan men had moeten voldoen. Het angstreductiemechanisme in zijn geheel kan globaal worden aangeduid als omzetting van chaos in ordening.

Isolerend

Angstreductie van dezelfde soort wordt in dit patroon anders uitgewerkt dan in het vorige, waardoor er ook een radicale tegenstelling ontstaat met conformerend functioneren. In geen enkele mentaliteit is namelijk de scheiding tussen intern en extern zo scherp als in de isolerende; op die gescheidenheid berust de zekerheid. In het dynamisch karakter van de pijlsymbolen komt gespletenheid tot uitdrukking: de twee soorten omgeving worden door de functies als het ware uit elkaar getrokken. De intern recessieve functie betrokkenheid die extern dominant is, heeft een heel eigen karakter, dat het beste kan worden aangeduid als objectiverende aanpassing. Dat wil zeggen: ook nu kan de betrokkenheid krachtig zijn, maar de anomalie daarin is, dat de subjectiverende verdieping van het belang van omgeving nu samenvalt met de objectiverende verruiming ervan. Meer kwalitatief geformuleerd: objectiverende aanpassing aan omgeving die in principe als bedreigend wordt ervaren, dient het belang van het veilig stellen van interne distantie en afzijdigheid.

De angst betreft de kwetsbaarheid van het interne niveau, dat anders dan in het conformerende patroon, niet dubbel is afgeschermd tegen ongewenste bedreigende invloed van buiten af. De anomalie in de externe aanpassing, waarin, totaal anders dan bij afhankelijk functioneren, geen van binnen uit bepaalde behoefte aan voeding van buitenaf tot uitdrukking komt, bepaalt mede de totaal-indruk als isolerend. Van buitenaf bekeken, vertoont die anomalie een ander gezicht dan van binnenuit. Wanneer als voorwaarde voor aanpassing wordt gezien het kennen van datgene waaraan men zich aanpast, dan is de isolerende mentaliteit de meest aangepaste. Wordt aanpassing echter gedefinieerd als het voelen van rechtstreekse positieve verbondenheid met omgeving, dan is dit patroon het minst aangepast van de vier. Zich steeds aangepast weten, kan samengaan met zich nooit aangepast voelen en dat markeert de spanning in deze structuur. Die kan leiden tot overmatige inspan-

ning om toch een eenheid van tegendelen te bereiken, ook tot agressieve afweer van omgeving als reactie daarop, en ook tot apathie en onverschilligheid.

Onderwerpend

Ook in het onderwerpende patroon is de scheiding van interne en externe omgeving (relatief) groot, maar de verhouding tussen de twee niveaus is in alle opzichten tegenovergesteld aan wat hiervoor werd geschetst. Opnieuw beginnend met de pijlsymboliek: de twee omgevingen worden als het ware in elkaar geperst, maar moeten, koste wat het koste, van elkaar gescheiden blijven. De grote spanning die dat oplevert, kan als volgt worden begrepen. In het angstreductiemechanisme is, zoals in de afhankelijke vorm, handhaving onzeker en betrokkenheid angstreducerend. Echter wordt nu de intern recessieve functie distantie en daarmee ook de gevoelde afhankelijkheid van omgeving naar buiten toe omgezet in handhaving. Die handhaving draagt een totaal ander karakter dan conformerende externe handhaving, vanuit de subjectiverende verdieping van het belang van omgeving die het draagvlak is, en daarom spreek ik van subjectiverende handhaving. Subjectiverende handhaving is niet van binnenuit bepaald en vastgelegd, maar van buitenaf gegeven als mogelijkheid tot ... Naar buiten toe kan de ware aard van het draagvlak niet blijken, want die zou de handhaving te niet doen. En daarmee moeten niet alleen de twee functies, maar ook de twee soorten omgeving van elkaar gescheiden blijven. De kwaliteit van de spanning is er één van intern gevoelde zwakte en onmacht die extern wordt omgezet in kracht en macht. Het angstreductiemechanisme betreft de omzetting van ten opzichte van omgeving gevoelde inferioriteit in superioriteit.

In verschijningsvormen van onderwerpend functioneren treft men dan ook vaak de combinatie aan, van enerzijds de onmogelijkheid om zich van binnenuit vast te leggen omdat de daartoe noodzakelijke duidelijke kern ontbreekt, en anderzijds een groot vermogen tot het inspelen op situaties, gebruiken van de gelegenheid om flexibel en op een wisselende manier een bepaald streven in daden om te zetten, de aandacht op zichzelf te vestigen, overtuigd op te treden zonder zelfverzekerd te zijn. Het is geen wonder, dat een bepaalde capaciteit tot toneelspelen vaak samengaat met onderwerpend functioneren. Samen-

gevat: intern gevoelde gebondenheid aan omgeving, leidt extern tot het binden van omgeving aan zichzelf. Dat proces in zijn geheel bepaalt mede de kwaliteit van het interne niveau: gemakkelijker dan in de afhankelijke vorm kan gebondenheid aan omgeving weer worden losgelaten, doordat omgeving minder als vertrouwenwekkend wordt ervaren.

Tot zover de interne logica van de vier mentaliteiten afzonderlijk. Zoals de twee soorten angstreductie, sluiten ook de vier uitwerkingen daarvan in een dubbel omgevingsperspectief, elkaar onderling uit, hoe gevarieerd hun verschijningsvormen ook zijn. Om het te zeggen met de slogan van een bekend organisatie adviesbureau: ze zijn 'mutually exclusive, collectively exhaustive.' Wel kunnen die verschijningsvormen mild of extreem zijn, elkaar benaderen; beide aspecten vindt men in het coördinatensysteem symbolisch terug, als afstand tot de oorsprong, nabijheid van één van de twee assen. Oppervlakkig bekeken is er allerlei gelijkenis en verwarring mogelijk: ook daarvan geeft het structuurmodel, zoals ik dat heb geïnterpreteerd nader rekenschap: afhankelijke aanpassing is kwalitatief van een totaal andere orde dan isolerende; onderwerpende distantie is niet hetzelfde als isolerende of conformerende, enzovoort. Maar pas in de toepassing van het structuurprincipe als geheel kunnen die kwaliteitsverschillen ten volle bewust worden.

Over die toepassing, die weer voert naar het reflexieve niveau en het belang van mentale concepten, handelt dit hoofdstuk niet. Echter zal het duidelijk zijn, dat er zonder de grondslag van elkaar uitsluitende structuurprincipes *überhaupt* geen heldere empirische toetsing en toepassing mogelijk is. Ten besluite onderstreep ik die grondslag nog met enkele kanttekeningen van illustratieve aard.

Het fundamentele verschil tussen de twee soorten angstreductie is in het schema te vinden als de tegenstelling links-rechts, waarmee dan een zekere verwantschap binnen de twee helften samengaat (die het contrast dat uit het externe niveau volgt, uiteraard niet opheft). De tegenstelling links-rechts illustreer ik door te verwijzen naar schuldgevoel en jaloezie op het individuele niveau. Die gevoelens kunnen als algemeen menselijk worden gezien, maar, op de keper beschouwd, kan het volgende kwaliteitsverschil daarin een rol spelen. Links van signatuur is schuldgevoel waarin het accent ligt op ondanks alle inspanning toch nog tekort geschoten zijn in persoonlijke inzet en betrokkenheid

op omgeving. Rechts van aard is jaloezie die wordt ervaren als sterke betrokkenheid in combinatie met onmacht tot handhaving in vergelijking tot iemand anders. Met opzet formuleer ik schuldgevoel in de voltooid verleden en jaloezie in de tegenwoordige tijd. Het is het definitieve niet meer te corrigeren karakter van schuldgevoel waarom het gaat, terwijl het soort jaloezie dat ik bedoel iets is, waar je nu eenmaal niets aan doen kunt, omdat het de schuld is van een ander.

Nog twee andere verwijzingen illustreren het contrast tussen de vormen alle vier. De eerste betreft de vier 'klassieke' psychiatrische syndromen, of ook persoonlijkheidsstructuren die kunnen worden geïnterpreteerd als verschijningsvormen van de patronen.⁴⁾ Namelijk:

- *depressief*-afhankelijk,
- *hysterisch*-onderwerpend,
- *dwangneurotisch (obsessive-compulsive)*-conformerend en
- *schizoid*-isolerend.

De tweede gaat over vier thema's die in maatschappelijk opzicht relevant zijn, maar ook op individueel niveau: *liefde, macht, gemeenschap, vrijheid*. (In de slogan van de Franse revolutie ontbrak de macht, maar dat die in de praktijk niet werd uitgeoefend zal niemand willen beweren.) Natuurlijk zijn die vier woorden zeer globale aanduidingen, die op allerlei manieren kunnen worden geïnterpreteerd. Vanuit de associatie, (die dan ook een interpretatie is) macht-onderwerpend, vrijheid-isolerend, liefde-afhankelijk, gemeenschap-conformerend, is één verschijnsel in ieder geval heel goed verklaarbaar. Het is allesbehalve eenvoudig een maatschappij te creëren, waarin macht, vrijheid, liefde en gemeenschap in harmonie met elkaar verkeren! Ik bedoel niet, dat ze elkaar op het collectieve niveau even stelselmatig uitsluiten als de structuurprincipes op het individuele doen. Maar een zekere spanningsverhouding moet toch wel onontkoombaar worden geacht.

Praktijk en empirie in verband met theorie

De theoretische inzichten die ik in de vorige hoofdstukken heb verwoord, zijn de uitkomst van een worsteling met de materie, die tientallen jaren heeft geduurd. Gedurende die periode heb ik eerst allerlei invloed van anderen verwerkt, waarvan ik mij later geleidelijk weer heb losgemaakt. Rekenschap geven van die ontstaansgeschiedenis zou te veel afleiden van de hoofdlijn die ik wil volgen. Daarom verwijs ik de in dat opzicht geïnteresseerde lezer naar aantekeningen achter in dit boek.¹⁾ Van belang is slechts hier te vermelden, dat van meet af aan de nauwe samenhang van theorie en praktijk centraal heeft gestaan. Dat wil zeggen: theoretische beginselen hielden de uitdaging in, die in praktijkwerk te beproeven en de ervaringen daarmee stimuleerden tot nadere uitwerking van theorie en soms ook tot herziening van bepaalde aspecten daarvan. Over de materie publiceerde ik twee eerdere boeken en over praktische toepassing van theorie heb ik in de loop van meer dan twintig jaar duizenden gesprekken gevoerd met vele honderden mensen. Vaak in het groepsverband van cursussen, maar ook individueel. Het gaat namelijk om een theorie die in het bijzonder, zij het niet uitsluitend, is bedoeld om te worden toegepast door mensen op zichzelf. Hetgeen toepassing op anderen met zich mee brengt, maar daarover later. Ik vermeld nu eerst globaal drie indrukken, die ik van dit veeljarige toepassingscontact heb overgehouden.

- 1 De theorie bleek er inderdaad één te zijn (ook in z'n aanvankelijke stadium) die mensen er snel toe brengt, ook al na eerste kennisneming, te proberen met behulp ervan het eigen bestaan (beter) te herkennen.
- 2 Soms onmiddellijk, soms na kortere en ook wel na langere kennismaking en toepassing concludeerde iedereen in het eigen bestaan, de fundamentele betekenis te herkennen van één en niet meer dan één soort mentaliteit. Slechts twee keer kwam het voor, dat ook na lang zoeken die conclusie niet werd bereikt. In beide gevallen was de keuze tussen isolerend en conformerend onmogelijk, in beide gevallen ging het over personen die in hun vroege jeugd een zeer radicale verandering van zowel opvoedingssituatie als cultuurpatroon hadden meegemaakt.
- 3 Het herkenningsproces hield meestal niet op, nadat de hiervoor vermelde conclusie was getrokken. Zelfs kon zich dat jarenlang voortzetten, al gebeurde dat niet bij iedereen. Men verdiepte zich in eigen achtergrond en verleden, met name opvoeding, in actuele relaties en daarin bestaande problemen, in zowel privé- als werksituaties en ook nogal eens in vragen van levensbeschouwelijke aard. Dat wil zeggen, steeds was de theorie het instrument met behulp waarvan allerlei kwesties opnieuw onder ogen werden gezien. De uitkomsten van dat proces zijn zeer persoonlijk bepaald en te gevarieerd om een indruk toe te laten die in inhoudelijk opzicht algemeen geldig is. Bovendien ben ik met het proces zowel als de uitkomsten ervan wel gedeeltelijk, maar zeker niet volledig op de hoogte, en daarom volsta ik met de conclusie dat niemand mij ooit vertelde die inspanning zinloos te achten of erdoor in moeilijkheden te zijn geraakt. Het tegendeel werd mij nogal eens meegedeeld.

Niets is minder waar, dan dat ik met bovenstaande positieve evaluatie van mijn eigen werk het waarheidsgehalte van de theorie 'bewezen' en het praktijkeffect 'aangetoond' wens te verklaren. Om nader op die beide kwesties in te kunnen gaan, voorzie ik de drie indrukken eerst van commentaar, waardoor ze in een wat ander daglicht verschijnen.

ad 1 Het is een bekend verschijnsel, dat mensen er op uit zijn in psychologische literatuur en opvattingen van de meest uiteenlopende aard 'zichzelf' te herkennen. Wie boeken schrijft met titels als *In het perspectief van de angst (grondvormen van tus-*

senmenselijk functioneren) en *Relatievormen en zelfkennis* moet niet verbaasd zijn, als het daarmee ook lukt. Zelfs als die boeken wat moeilijk toegankelijk zijn. Juist het duistere kan ook zijn aantrekkingskracht hebben.

ad 2 Kennelijk slaag ik er in mijn praktijkuitoefening in mijn 'harde' theoretische uitgangspunt goed te verkopen.

ad 3 Met iedere theorie kan wel bepaald effect in de praktijk worden bereikt. Meestal hangt dat niet zo zeer samen met de theorie, als wel met de persoon achter de theorie die er in gelooft (een recensie van mijn tweede boek).

Bovenstaand commentaar kan niet voetstoots als onzin van de hand worden gewezen. Zo gaat het inderdaad vaak op het gebied van de toegepaste psychologie, en ruimer gesteld de toegepaste sociale wetenschap. Wie meent aan dat ongrijpbare gedoe te kunnen ontsnappen, moet dat eerst maar eens hard maken. Die uitdaging zal ik niet uit de weg gaan, en daarmee is dan het onderwerp van dit hoofdstuk geïntroduceerd. De kern van de zaak, waar alles om draait, verwijst naar het probleem van de herkenbaarheid van het eigen bestaan. Herkend wordt een emotioneel proces dat in die herkenning wordt ontkoppeld van omgeving, van invloed van anderen, van zijn ontstaan, van oorzaken van buitenaf, waardoor overblijft de ervaring van het eigen bestaan als hoogst persoonlijke gerichtheid op omgeving. Het is juist die ont koppeling, waardoor het besef van de constantie van het eigen bestaan toeneemt, of zelfs pas kan ontstaan. Daardoor immers verdwijnen wisselende omstandigheden uit het blikveld, en blijft er over, wat altijd al zo geweest is als individueel eigen. Uit bovenstaande omschrijving van herkenning, volgt dat die in de praktijk het karakter kan aannemen van een plotselinge blikseminslag, en die betreft dan altijd het moment, waarop de ont koppeling lukt. Echter gaat het tegelijk nooit om een eenmalige gebeurtenis, waarna de herkenning is geregeld en definitief vaststaat. Daarvoor is de verwevenheid van de individuele bestaanswijze met omgeving te complex van aard en te diep geworteld. Met andere woorden: de ont koppeling kan weer verloren gaan, hetgeen vraagt om nieuwe herkenning. En dus is die, ruim opgevat, zelf een proces van reflexieve aard, dat betrekking heeft op een ander proces van primair emotioneel karakter, maar dat ook gedrag en rationele aspecten omvat. Hetgeen impliceert dat het herkenningsproces een niet gemakkelijke en

langdurige worsteling met de materie kan aannemen, die zelfs het moment waarop hij definitief is afgelopen (in het leven) ontbeert. In ieder kennen voltrekt zich namelijk een dubbele differentiatie. Enerzijds die tussen een kennend subject dat zichzelf constitueert als tegelijk gescheiden van en verbonden met een kenobject. Anderzijds wordt het kenobject ontkoppeld van een ruimere omgeving en daarbinnen geïsoleerd. Die dubbele differentiatie is gecompliceerder en daardoor moeilijker, wanneer het gaat om zelfkennis.

Op dergelijke complicaties en ook op wat dan toch de voordelen van dat proces zijn, zal ik nog terug komen. Maar nu neem ik eerst de beperking van dit hoofdstuk in acht, onder verwijzing naar de titel ervan: praktijk en empirie in verband met theorie. Tot zover immers heb ik nog niets gedaan om de sceptische kanttekeningen die ik noemde, te weerleggen. Integendeel: herkenning die weer verloren kan gaan, die zelf een proces is in relatie tot een ander proces, alles binnen de subjectieve ervaring van het individu; waar blijft op die manier de harde confrontatie tussen logica en ervaring, de ondubbelzinnige toetsing van empirie aan theorie? Het woord psychologie betekent toch niet: *aanvoelen* van de psyche?

Wanneer nu het eigen bestaan, en dus de psyche voorzover die strikt individueel is, het empirisch verschijnsel is, waarop de harde kern van de theorie betrekking heeft, wie kan dan de confrontatie aangaan en de toetsing uitvoeren? In laatste instantie alleen het individu zelf. Echter niet zonder hulp van anderen, want ook individueel gedrag naar buiten toe is onderdeel van het empirisch verschijnsel. En de opmerkelijke omstandigheid doet zich voor, dat dat gedrag vaak objectiever wordt waargenomen door anderen. Zoals iedereen weet, die zich zichzelf via band- of videorecorder in actie hoorde en/of zag, samen met anderen. Het verrassings- (zelfs schok-) effect dat dat kan opleveren betreft het eigen gedrag en niet in de eerste plaats dat van anderen, dat ook zonder apparatuur van buitenaf kan worden waargenomen. In verband daarmee vergen confrontatie en toetsing zoals bedoeld een sociaal proces, interactie met anderen die zodanig verloopt dat het individu maximaal in staat wordt gesteld, de theorie op zichzelf toe te passen. Op de condities waaraan dergelijke interactie moet voldoen zal ik nog ingaan.

Eerst sta ik stil bij de kwestie die uiteraard in iedere toetsing centraal staat: de waarheidsvraag. Daarover kan gemakkelijk misver-

stand ontstaan, omdat die waarheidsvraag nogal eens op uitkomsten van empirisch onderzoek wordt betrokken. Met name in de sociale wetenschap gaat het er dan om, of bepaalde onderzoeksresultaten waar of niet waar zijn. In meer geëvolueerde wetenschappen echter gaat het niet om de waarheid van empirische verschijnselen, maar om de waarheid van theorieën. Om een simpel voorbeeld te noemen: als er, al is het maar bij wijze van uitzondering, nu en dan een naar boven gegooide steen, niet meer naar beneden zou vallen, dan kan men zich van die kwestie niet af maken, door te stellen dat de theorie van de zwaartekracht in ieder geval statistisch klopt. Een dergelijk stringent waarheidscriterium wordt in de menswetenschap meestal niet hanteerbaar geacht; omdat de werkelijkheid daarvoor te complex zou zijn. Echter: bij alle subjectiviteit van het toetsingsproces die ik heb genoemd, houd ik daar toch aan vast. Daarmee vertoont de confrontatie van theorie met empirie een, naar ik inmiddels heb ontdekt, zeer ongebruikelijke vorm. Eén, waarin een op het oog uiterst subjectief gebeuren, in het teken staat van een onverbiddelijke logica, die geen enkele uitzondering toestaat.

Om dat nader te begrijpen, expliciteer ik het waarheidscriterium als volgt. Het individu dat het eigen bestaan herkent als verklaarbaar vanuit één en niet meer dan één mentaliteit moet deze verklaring als onwaar beschouwen, wanneer het in het eigen bestaan ook maar één kenmerkend verschijnsel aantreft, dat uitsluitend verklaarbaar is vanuit een ander abstract structuurprincipe. Natuurlijk gaat het daarbij uitsluitend om angstreductie en blijven kenmerkende eigenschappen voor zover die daar niet naar verwijzen, buiten beschouwing. En verder dient de ontkoppeling van omgeving vast te staan. Bijvoorbeeld wanneer iemand in een conflict betrokken raakt, en er op uit is te winnen, is de ontkoppeling pas bereikt wanneer ook wordt ingezien, hoe geheel los van het conflict zelf, vorm wordt gegeven aan dat streven. Zonder er dus van uit te gaan dat dergelijk streven niet anders dan onderwerpend kan zijn. Het toetsingsproces zelf is dus allesbehalve een vanzelfsprekend doorzichtige affaire, maar dat doet niets af aan de stringentie van het criterium. In de praktijk betekent dit, dat ik mensen voortdurend pleeg aan te moedigen te blijven zoeken, naar aspecten van het eigen functioneren die niet in overeenstemming zouden kunnen zijn met de geldigheid van een eerder geconstateerd patroon. Juist de analyse daarvan houdt de herkenning als proces in stand en de keer op keer

herhaalde bevestiging, dat heel verschillende kanten van het eigen bestaan beantwoorden aan dezelfde essentie, vergroot uiteraard de overtuigingskracht van het toetsingsproces voor het individu.

Heel belangrijk is het vasthouden aan het verschil tussen abstract en concreet. Wie zichzelf begrijpt als functionerend in overeenstemming met een abstracte essentie (die niet de theoretische essentie van de mentaliteit is, maar de daarmee corresponderende individuele essentie van het mentale concept!) maakt daarmee zowel overeenstemming als verschillen binnen zichzelf en ook ten opzichte van anderen meer toegankelijk. In feite gebeurt er dus precies het tegenovergestelde van wat men vaak na eerste en oppervlakkige kennisneming van de mentaliteitenleer verwacht en waarvoor men beducht is. Geenszins wordt alles herleid tot en gefixeerd in slechts vier vormen. Dat zou gebeuren, wanneer er geen onderscheid wordt gemaakt tussen abstract en concreet, waarmee de theorie als typologie wordt gehanteerd. Die denkwijze is even primitief als de veronderstelling dat de zwaartekracht zich uitsluitend manifesteert als vallende voorwerpen, of het standpunt dat zelfstandige naamwoorden altijd onderwerp zijn. Een dergelijke kinderlijk simplistische denkwijze hebben de meeste volwassenen wel overwonnen, wanneer het gaat over objecten in de buitenwereld en zelfs in verband met de toepassing van grammaticale categorieën, maar niet in het denken over zichzelf en emotionele aspecten van relaties met anderen. Al eerder heb ik er op gewezen, dat dat verschil diep geworteld is. Want ook in taalgebruik zijn neerslag heeft. De taal levert immers wel concrete aanduidingen van gevoelens, maar een daarbij behorende 'grammatica' is daar niet in verdisconteerd. Als poging tot een dergelijke grammatica (die dan weer op meer betrekking heeft dan emoties) kan de mentaliteitentheorie worden opgevat. De toepassing daarvan fixeert dus het denken niet, maar kan juist bestaande gefixeerdheid openbreken. Dat dat niet zonder worsteling met de materie kan, is daarmee wel duidelijk.

Terugkerend naar die worsteling zelf, noem ik nog één bijzonder aspect, dat vooral in een latere fase ervan nogal eens optrad. Regelmatig bleken mensen geen vrede te hebben met de soort angstreductie die men bij zichzelf constateerde, hetgeen leidde tot pogingen om daarmee op te houden. Die moraal volgt niet uit de theorie en heb ik ook nooit gepropageerd. Maar wel hangt hij samen met een andere kant van

gangbaar denken, die ook diep geworteld is en waar ik nog apart op terugkom, te weten de neiging om over zichzelf en anderen primair (ver)oordeelend te denken. Ook die neiging blokkeert het (voortgezet) herkenningsproces grondig, hetgeen herhaaldelijk als volgt bleek. De poging min of meer definitief af te rekenen met een bepaald soort angstreductie, kon uiteraard ook zelf nader worden geanalyseerd. Steevast bleek dan, dat in feite een nieuwe manier om dezelfde soort te bevestigen, in praktijk werd gebracht, hetgeen veeleer toenemende dan afnemende spanning met zich meebracht. Die gang van zaken is in overeenstemming met wat ik eerder theoretisch heb beargumenteerd over het zichzelf bevestigende karakter van angstreductie; men trachtte los te komen van een negatief beeld over zichzelf als bedreigende factor. Zeer summier duid ik van iedere soort de paradoxale oplossing zoals ik die in de praktijk leerde kennen, nader aan. Iemand probeerde afhankelijkheid te overwinnen door bij anderen te rade te gaan omtrent de manier waarop dat zou kunnen. Een ander bedacht zelf een verborgen strategie, waarvan de consequente uitvoering doorbreking van isolement en diepgaande betrokkenheid in een relatie zou moeten leveren. Een derde vestigde nadrukkelijk en uitvoerig de aandacht op zichzelf aangaande het doorzien van eigen onderwerpend functioneren, en betoogde daardoor in staat te zijn, daarmee op te houden. En ook leerde de analyse van een onbevredigende poging om te ontsnappen aan conformerend functioneren, dat die poging gepaard ging met strikte controle van iedere activiteit, waarin niets over het hoofd werd gezien.

Hiermee is de vraag of en zo ja welke verandering en ontwikkeling er dan wel mogelijk is door toepassing van theorie, natuurlijk niet beantwoord. Die kwestie is het onderwerp van het laatste hoofdstuk. Nu gaat het over het verband tussen theorie en empirie en een toetsingsproces, waarin voortgezette herkenning van steeds nieuwe en uiteenlopende verschijningsvormen en het vermijden van waardeoordelen centraal staan. Alvorens de negatieve invloed van normatief denken op dit werk, in bredere zin dan hiervoor gebeurde, aan de orde te stellen, geef ik twee voorbeelden van herkenning zoals ik die wel bedoel. Herkenning dus, waarin verschillen niet worden weggewerkt, maar juist beter worden begrepen vanuit het overeenkomstige. Het eerste betreft afhankelijk functioneren, dat in een latere fase werd getoetst aan het onderwerp: omgaan met kritiek. De overwegingen geef ik weer in de

woorden van betrokkene, door te citeren uit een weer later geschreven verslag. Het is van belang op te merken, dat in dit zelfbeeld de ont koppeling van omgeving gestalte krijgt, doordat verschillende houdingen in verschillende omgeving worden geïnterpreteerd vanuit eenzelfde structuurprincipe, waarin betrokkenheid dominant en handhaving (autonomie) recessief is.

- 1 Ik ben bang voor de kritiek van mensen die ik als mijn gelijke beschouw.
- 2 Voor kritiek van goede vrienden en familieleden ben ik niet bang, daar sta ik zelfs voor open.
- 3 Als ik me in een hiërarchie in een bovengeordende positie bevind, zoals bijvoorbeeld mijn positie ten opzichte van mijn leerlingen, dan trek ik me van kritiek niets aan.
- 4 Bevind ik mij in een ondergeschikte positie, dan heb ik wel angst voor kritiek, of kan ik het beter schaamte noemen? Als ik zak voor een tentamen, schaam ik me diep.
- 5 Ik stel hoge eisen aan mijzelf; als er iets mislukt schaam ik me en lever ik zelf-kritiek.
- 6 Ik heb vrij veel kritiek op anderen, ongeacht of zij bovengeschiedt, mijn gelijken of ondergeschikt zijn. Of ik die kritiek ook hardop uit, blijft natuurlijk de vraag.

Aan deze zelfwaarneming koppelde de ik-figuur de volgende interpretatie van een logische samenhang op basis van de afhankelijke mentaliteit.

ad 1 De angst voor kritiek van gelijken hangt samen met geringe innerlijke distantie. De angst betreft de dreiging dat door de kritiek van anderen de relatie verbroken kan worden. Ik heb trouwens het idee, dat ik door alles wat ik nu over mezelf heb geleerd en door bepaalde veranderingen in mezelf die daar het directe gevolg van waren, als het ware bezig ben op te schuiven van meer situaties als sub 1. naar meer situaties als sub 2., dus situaties die ik als minder bedreigend ervaar.

ad 2 Mijn angst voor kritiek wordt gereduceerd, wanneer ik mij in het gezelschap van vrienden of familieleden bevind, een veilige situatie dus, een sterke relatie die niet kapot kan. Dit zou kunnen wijzen op een conformerende structuur, maar dat strookt niet met de geringe innerlijke distantie ad 1.

ad 3 Dit zou kunnen wijzen op onderwerpend functioneren, maar de zekerheid in deze situatie ontleen ik uitsluitend aan mijn positie, die van buiten af en niet door middel van angstreductie mijn autonomie beschermt.

ad 4 en 5 Door te voldoen aan hoge eisen wordt mijn autonomie sterker, maar tegelijk blijft mijn zelfhandhaving kwetsbaar vanuit de relatie.

ad 6 Behoefte aan distantie, die naar buiten toe afgeremd kan blijven.

In het tweede voorbeeld staat de ont koppeling van omgeving nog meer centraal, omdat de onmacht daartoe precies het probleem was, dat betrokkene niet kon oplossen. Een jonge vrouw raadpleegde mij, na zich een aantal jaar te hebben onderworpen aan psychoanalytische therapie. Die zij beschreef als: 'prettig om iemand te hebben om over je problemen te praten, maar resulterend in weinig effect. Er werden allerlei situaties uitgediept, waarna het in de ene situatie soms iets beter ging, maar in andere weer niet.' Tijdens het eerste gesprek viel het mij op, dat zij moeiteloos van het ene onderwerp naar het andere en naar heel verschillende situaties overstapte, zonder dat ze haar werkelijke probleem duidelijk maakte. Daarmee bleef ze lang aan het woord en domineerde ze de gesprekssituatie. De combinatie van dit gedrag met het verhaal over de therapie was voor mij aanleiding, om zowel de eerdere gang van zaken als die ter plekke, te interpreteren als onderwerpend functioneren, waarin weinig innerlijke distantie gepaard ging met situatiegebonden handhaving naar buiten toe. In dit geval had de interpretatie het blikseminslagkarakter, dat ik hiervoor noemde. Zij begreep, dat gedragsverandering uitsluitend vanuit meer innerlijke distantie zou kunnen ontstaan en nam zich voor daarnaar te streven (hetgeen iets anders is dan de rechtstreeks op verandering van gedrag gerichte pogingen die ik hiervoor aanstipte). Daarna volgde nog een aantal gesprekken over dat streven, en oorzaken van de moeilijkheid ervan.

Eén aspect van dit geval heeft in mijn praktijkwerk een zeer ruime geldigheid. Ik bedoel de mogelijkheid om een interpretatie mede te baseren, op wat er in de gesprekssituatie zelf gebeurt. Een groot voordeel van de toepassing van theorie van hoog abstractieniveau is, dat verschijningsvormen en symptomen niet concreet zijn gedetermineerd, en juist daardoor, ook altijd herkenbaar zijn in de hier en nu

situatie. Daarbij doet het er weinig toe, of die situatie individueel contact dan wel groepswerk betreft. Ook bij het laatste gaat het in dit werk om herkenning van de individuele bestaanswijze. Wel kunnen de verschillen en de grote contrasten die er inter-individueel bestaan, dan duidelijker naar voren komen.

Hierna ga ik in op het vermijden van be- en veroordeling. In zeker opzicht is die conditie de basis van alles: ontbreekt hij, dan is er ook geen ontkoppeling van omgeving mogelijk en dan is het onvermijdelijk dat abstract en concreet met elkaar worden verward. De drie aspecten staan in nauwe samenhang tot elkaar. Waarom dat zo is, zal ik zowel vanuit de praktijk als theoretisch verantwoorden. Vooreerst herinner ik eraan, dat niet de scheiding maar juist de verbondenheid van beoordelen en begrijpen kenmerkend is in het gebruikelijke tussensamenlijke verkeer. Waarbij eerder het beoordelen dan het begrijpen prioriteit krijgt. De omkering van die verhouding in groepswerk, zoals ik dat leidde, is iets waar deelnemers eerst aan moesten wennen, maar waardoor ze zich regelmatig aangenaam verrast toonden. Vaak hield men het tevoren niet voor mogelijk, dat er inderdaad een groepsklimaat kon ontstaan, waarvan de toenemende veiligheid berustte op de afnemende betekenis van de factor beoordeling, waardoor het proces van waarheidsvinding waarom het was te doen, steeds beter uit de verf kon komen. Natuurlijk is het onmogelijk, dat een dergelijk klimaat vanzelfsprekend vanaf het eerste moment ontstaat: wel vanzelfsprekend is namelijk de afstand tussen enerzijds theorievorming van hoog abstractieniveau en anderzijds het object daarvan, de individuele bestaanswijze van personen, in concreto cursusdeelnemers.

Het verkleinen van die afstand in de praktijk kwam er op neer, dat geleidelijk een denkwijze waarvan beoordelen een constituerend element was, het veld ruimde ten gunste van één waarin begrijpen zonder beoordelen de toon aangaf. Die ontwikkeling staat haaks op gangbaar denken over de verhouding tussen zuivere en toegepaste wetenschap. In die opvatting kan men eerst belangeloos kennis nemen van de zuivere wetenschap, om zich vervolgens aan de toepassing te gaan wijden. In mijn geval is die volgorde verregaand omgekeerd. De zuivere wetenschap kan pas werkelijk worden begrepen, nadat hij eerst door het kennend subject op zichzelf is toegepast, omdat de subjectiviteit van het kennend subject het object van de zuivere wetenschap is. Dergelijke

wisselwerking tussen subjectief en objectief is tegelijk abstract en hoogst persoonlijk. En praktijkwerk op die basis kan worden gekarakteriseerd als: toegepaste psychologie leidend tot gezuiverde wetenschap (van het eigen bestaan). En de lezer begrijpt, naar ik aanneem, dat uitsluitend het cultiveren van een niet normerende, niet beoordelende maar waardevrije benadering juist in de toepassing, garant kan zijn voor het ontstaan van gezuiverde wetenschap. Dat is natuurlijk makkelijker gezegd dan gedaan: zoals gezegd zijn in het tussenmenselijke verkeer beoordelen en begrijpen nauw met elkaar verbonden en ik voeg daar nog aan toe dat de neiging tot waarderend kennen van (of ook zingeving aan) de menselijke werkelijkheid zeer diep is geworteld. Uit de theorie volgt geenszins dat die neiging verkeerd is (dan zou de theorie niet waardevrij zijn). Er volgt wel uit dat beoordelen, normeren, waarderen, zingeven ook te maken hebben met angstreductie en dat dát aspect waardevrij kan worden gekend. Daarmee is het van belang in de toepassing van theorie een zo scherp mogelijk onderscheid te maken tussen kennen en normeren als zodanig (en dus geheel onafhankelijk van de vraag of men welke norm dan ook, aanvaardt dan wel verwerpt).

Tot dat onderscheid zijn dienstig de categorieën *kenabstractie* en *normatieve abstractie*. De verbondenheid van beoordelen en begrijpen is ook in taal als communicatiemiddel verankerd. De genoemde categorieën stellen in staat taalgebruik op dit punt iets nader te doorzien. Ik druk mij voorzichtig uit, en wil niet beweren dat zij in staat stellen de grens tussen beoordelen en begrijpen steeds haarscherp vast te stellen. Vergelijken we de woorden stoel en eigendom dan valt het op dat het begrip stoel het overeenkomstige in een groot aantal gevarieerde verschijningsvormen aanduidt, terwijl het woord eigendom naar geen enkel kenmerk verwijst van eigendom zelf, maar de relatie tussen eigendom en eigenaar vastlegt. Normatieve abstracties zijn dwingend, doordat ze de verhouding met omgeving vastleggen. Kenabstracties zijn in dat opzicht veel minder fixerend, doordat ze een gebied afbakenen, waarbinnen allerlei nuances en verschillen mogelijk zijn. Zo is het heel iets anders of ik tegen iemand zeg: 'wat je mij hebt verteld is niet waar', dan wel: 'je bent niet oprecht'. Waarheid is een kenabstractie, gedeeltelijke waarheid, halve waarheden, verschillende soorten waarheid, dat kan allemaal. Oprechtheid is een gezindheid ten opzichte van andere mensen, die al of niet aanwezig is. Wie het woord onoprecht

laat vallen, moet niet verbaasd zijn, als de ander dat onmiddellijk op zijn persoon betreft. Ik zie ervan af, het onderscheid meer uitvoerig aan de hand van taalgebruik toe te lichten, om meteen ter zake te komen wat de mentaliteiten betreft. De grondbegrippen handhaving, aanpassing, distantie en betrokkenheid zijn kenabstracties (ook angst: enigszins angstig, verschillende soorten angst, dat is mogelijk).

Ik vervang nu de vier genoemde grondbegrippen door normatieve abstracties. En wel als volgt:

Distantie – kilheid

Betrokkenheid – zich verliezen

Handhaving – zich afzetten tegen

Aanpassing – meegaand zijn

Hierna kunnen de vier structuurprincipes beoordelend worden gekenschetst. Hetgeen ik consequent zal doen door bij isolerend en onderwerpend alleen de dominante functies te noemen en bij afhankelijk en conformerend beide (hetgeen bij die vormen noodzakelijk is, omdat anders de recessieve functie geheel buiten beschouwing zou blijven). Dan ontstaan de volgende omschrijvingen.

Isolerend: innerlijk kil en naar buiten toe meegaand.

Onderwerpend: inwendig zich verliezend in omgeving, maar zich naar buiten toe daartegen afzettend.

Afhankelijk: zich verliezend en meegaand in omgeving, maar verborgen en onder de oppervlakte zich daartegen kil afzettend.

Conformerend: meegaand zich verliezend in bepaalde omgeving, en zich kil afzettend tegen wat daarvan afwijkt.

Wat leert ons deze transformatie naar een normatieve sfeer van de vier mentaliteiten? Het belangrijkste is niet, dat ze alle in een negatief daglicht verschijnen; dat is ook al enigszins verdisconteerd in de gekozen namen. De essentie van de structuurprincipes is echter nu verdwenen. Die essentie is wisselwerking tussen interne en externe omgeving, terwijl ze tevoorschijn komen als een gefixeerde en tegenstrijdige houding *überhaupt*. Met andere woorden: het is de afkeurend beoordelende blik van de buitenstaander, die last heeft van zijn medemensen, die zijn medemensen toch probeert te begrijpen, maar die nu eenmaal anderen niet van binnen uit kan aanvoelen. Daarmee zeg ik niet, dat die kijk op de zaak de plank totaal mis slaat. Het waarheidsgehalte dat erin kan schuilen, ver-

wijst echter niet uitsluitend naar de psychologie van de waargenomene, maar evenzeer naar die van de waarnemer. En de normatieve lading van de beoordeling is er debet aan, dat twee individuele bestaanswijzen op die manier niet van elkaar ontkoppeld kunnen worden.

Op de verstrekkende consequenties die dat heeft in verband met relatievorming, zal ik in het volgende hoofdstuk ingaan. Nu is voldoende benadrukt, dat het herkenningsproces dat ik bedoel, niet gedijt in communicatie waarin beoordeling, anderen of zichzelf betreffend, van afkeurende dan wel goedkeurende aard, de gebruikelijke prominente betekenis krijgt. Nodig is slechts een bepaalde basissympathie, zonder dewelke er geen communicatie mogelijk is en waarvan de veiligheid juist berust op het besef, dat beoordeling en waardetoekenning buiten de orde zijn. In verband daarmee nog de volgende zeer principiële toevoeging. Ontkoppeling van omgeving is niet absoluut bedoeld, die betreft immers alleen angstreductie. En dan keert, wat ik aan gene zijde van angstreductie als oorsprong situeerde, terug als ideaalbeeld: evenwicht tussen kennen en communiceren!

Ik zeg nog het een en ander over de mogelijkheid om die conditie na te streven en daarmee dus ook over de uitvoering van praktijkwerk. Daarin wordt waardetoekenning tussen haakjes gezet, hetgeen iets anders is dan het ontkennen of verwerpen ervan. Er kan een omkering van de prioriteit in de verhouding tussen beoordelen en begrijpen tot stand komen. Niet het kennen wordt bepaald door oordelen maar oordeelsvorming wordt gerelativeerd vanuit toenemend begrip. De min of meer continu aanwezige mogelijkheid daartoe hangt dan weer samen met de grote algemeen geldigheid van de theorie. Echter is een praktische voorwaarde, dat de spanning die aan oordelen inherent pleegt te zijn, tijdens het relativiseringsproces niet al te groot is. Die voorwaarde is gemakkelijker te realiseren in een cursusgroep dan bijvoorbeeld tussen twee echtelieden die onderling willen bespreken of hun conflictueuze verhouding al dan niet beëindigd moet worden. Maar ook dan is toenemend begrip van de aard van de spanningsverhouding zelf niet uitgesloten.

Wat de vereiste professionele vaardigheid betreft, het volgende. Zelf heb ik er vele jaren voor nodig gehad om een stadium te bereiken waarin ik mij inzake praktijkwerk met de mentaliteitentheorie helemaal thuis voel. Die ontwikkeling met vallen en opstaan hing overigens ook

samen met het zoeken naar de juiste conceptualisering van de theorie. Inmiddels heb ik begrepen dat ook de toepassing van een theorie die meer adequaat is uitgewerkt, niet van een leien dakje verloopt. Dat hebben veel anderen mij namelijk meegedeeld. Dat wil zeggen: ook nadat men tot volstrekte zekerheid was gekomen omtrent de toepasbaarheid op zichzelf, bleek het slechts (zeer) onvolledig mogelijk te zijn over dergelijke toepassing met anderen te spreken. Dat de poging daartoe veelvuldig voorkwam, daarover bestaat geen enkele twijfel. Eigenlijk is die gang van zaken geen wonder, wanneer het gaat om de toepassing van een denkwijze waarvan de strekking is, dat onder de spraakverwarring die mensen van elkaar scheidt, een diepere kloof schuilgaat, dan men pleegt te beseffen. Een ernstig bezwaar tegen de theorie acht ik dit dan ook niet. Eerder integendeel: psychologische theorieën, die eenvoudig toepasbaar zijn, zijn te wantrouwen, hoeveel behoefte velen daaraan ook mogen hebben. Wat in mijn geval de professionele vaardigheid betreft die ik noemde: ik denk dat die twee criteria in het geding brengt. Het eerste is het vermogen om de mentaliteiten alle vier van binnenuit de begrijpen, niet alleen in abstracto maar ook – voor zover dat mogelijk is – aanvoelend. De tweede capaciteit heeft te maken met vergaande relativering van de eigen mentaliteit. Daardoor is het mogelijk voldoende open te staan voor de subjectiviteit van anderen, maar minstens even belangrijk is het kunnen creëren van een gesprekssituatie waarin aanpassing en handhaving niet of, laten wij ook dat relativëren, nauwelijks op gespannen voet met elkaar raken. Beide vermogens samen genomen zijn niet te herleiden tot een opsomming van methoden en technieken, maar wel tot een centraal gezichtspunt, namelijk: praktijk en theorie zijn één.

Ik illustreer dit standpunt nog met betrekking tot één bekende methodische tegenstelling: de werkwijze in zijn geheel laat zich niet vastleggen als hetzij directief, hetzij non-directief. Niemand dient ooit van buitenaf te worden vastgelegd op één structuurprincipe, maar evenmin hoeft men er in te berusten, als men van mening is, dat een ander zichzelf vastlegt op een verkeerd principe. En dat kan, zelfs met grote hardnekkigheid, gebeuren. Adequate toepassing van theorie berust altijd op een proces van kennen én communiceren.

Tot zover het toetsingsproces, zoals dat in de praktijk kan plaats vinden. Hierna nog een enkele opmerking over de vraag, waar-

om dit kan worden opgevat als toetsing van de theorie als zodanig. Er is immers geen sprake van objectief empirisch onderzoek in de gebruikelijke betekenis van het woord, waarin wel degelijk methoden en technieken centraal staan. Juist in verband daarmee heb ik in het begin van dit hoofdstuk een andere voorwaarde ongebruikelijk hard gesteld: uitzonderingen op de toepasbaarheid van theorie dienen nauwelijks voor te komen, en dan ook nog alleen, als ze verklaarbaar zijn. Daarmee is de mentaliteitentheorie ook op een bepaalde manier dwingend. Maar niet normatief dwingend, dat wil zeggen: verschillen onderdrukkend. Zij kan rekenschap geven, niet rechtstreeks van verschillen tussen individuen, maar wel van verschillen en tegenstellingen op het intra-individuele niveau, waardoor in inter-individueel opzicht, zowel verschillen als overeenkomsten duidelijker worden. Kennistheoretisch valt er dan veel nadruk op de verklarende potentie van theorievorming die een hoge graad van abstractie bezit. In dat uitgangspunt distantieer ik mij van een houding die wijst op de noodzaak, zelfs de rijkdom, van verschillende benaderingen voor complexe problemen. Op een ironiserende manier stel ik die houding aan de kaak met een denkbeeldige verwijzing naar een heel ander wetenschapsgebied. Stel dat iemand die zich bezig houdt met de verhouding tussen de zon en de aarde, het volgende beweert. Volgens een bepaalde opvatting draait de zon om de aarde, hetgeen de afwisseling van dag en nacht verklaart. Volgens een andere theorie draait de aarde om de zon, waardoor zomer en winter ontstaan. Beide opvattingen sluiten goed bij elkaar aan, doordat ze elk een deel van de verschijnselen verklaren. Er is nog veel empirisch onderzoek nodig, om er achter te komen hoe de ingewikkelde verhouding tussen zon en aarde in zijn totaliteit werkt.

Ten besluite van dit hoofdstuk keer ik terug naar het sceptische commentaar dat ik aan het begin heb vermeld. De strekking daarvan was, dat de kwestie toepassing en effect gemakkelijk volledig subjectief kan blijven, zonder dat dat wordt geconstateerd. Mijn conclusie na de verdere argumentatie luidt niet, dat zulks volledig is uitgesloten. Er zijn allerlei mogelijkheden om te ontsnappen aan de moeilijkheid en het dwingende karakter van de drie met elkaar samenhangende garanties daarentegen, die ik heb besproken: ontkoppeling van het eigen bestaan van omgeving, het vermijden van de verwarring van abstract en concreet en loskomen van de prioriteit van waardetoekenning en beoordeling.

Het is echter geen kenmerk van deze theorie in het bijzonder, maar van veel theorieën op uiteenlopende gebieden, dat ze zowel gebruikt als misbruikt kunnen worden. In verband met de mijne heb ik bij sommigen wel eens de neiging bespeurd om na betrekkelijk oppervlakkige kennismaking daarin een handig instrument te zien om medemensen 'te plaatsen', hetgeen houvast zou kunnen geven in de omgang met hen. Dat is dan een valkuil, waarin er van geen enkele garantie nog veel overblijft. Veel denken over mensen is tegelijk typologisch en normatief van aard. In de voor de hand liggende gewoonte daartoe worden persoonlijke achtergronden niet los van omgeving herkend, maar vanuit omgeving beoordeeld, waarbij generaliserende kwalificaties al gauw als concreet kenmerk kunnen worden beschouwd. Die gewoonte heb ik in dit hoofdstuk niet willen stimuleren, maar hem opheffen is natuurlijk iets anders.

Met dat niet willen stimuleren hangt nog een bepaalde omissie samen. Het is namelijk gebruikelijk, een uiteenzetting over toepassing van theorie toe te lichten met voorbeelden. Die heeft de lezer in dit hoofdstuk vrijwel niet aangetroffen, terwijl het mij toch geenszins ontbreekt aan materiaal. Zelfs niet aan stapels evaluatieformulieren, brieven, en meer uitvoerige verslagen, die zich in de loop der jaren ophoopten, en waarin honderden deelnemers aan praktijkwerk, zelf hun ervaringen daarmee beschreven. De principiële reden om daar geen (rechtstreeks) gebruik van te maken, zal naar ik hoop al duidelijk zijn geworden, maar die vat ik nog als volgt samen.

Praktijkwerk begint in mijn geval altijd, en wel zo snel mogelijk, met de herkenning van het uniek eigen bestaan van de individuele deelnemer aan dit werk. Hoe rudimentair theoretisch inzicht in de beginfase nog maar moge zijn, de situatie zelf levert altijd wel aanknopingspunten, om, zij het voorlopig, theorie en empirie met elkaar te verbinden. Daarbij gaat het dus niet om het definitieve, maar juist om het open karakter van die verbinding. Waarin echter wel duidelijk kan worden, dat het niet de bedoeling is 'zichzelf in anderen' te herkennen. Want dat activeert onvermijdelijk de neiging tot typologisch denken en de verwarring van abstract en concreet. In een latere fase kan de herkenning van anderen een belangrijke factor in het geheel zijn. Vanuit bovenstaande overweging, kan het lezen van dit hoofdstuk worden beschouwd als een praktijksituatie die volstrekt uniek is. Letterlijk,

omdat uitsluitend de lezer, buiten aanwezigheid van ook maar één concrete ander van vlees en bloed, wordt uitgenodigd zich bezig te houden met de toepassing van algemeen geldige beginselen op de herkenbaarheid van het eigen bestaan. Maar daarmee ook uniek, wat de onmogelijkheid betreft toch te beginnen met zichzelf te herkennen in (een) ander(en). Daarmee wil ik niet ontkennen dat ook rechtstreekse communicatie met anderen een belangrijk ingrediënt is van praktijkwerk. Echter: wanneer dit hoofdstuk veel uitgebreider, want gelardeerd met tal van korte voorbeelden of ook uitvoerige *case studies* zou zijn, dan zou ik het unieke voordeel hebben prijsgegeven, zonder het belang van de rechtstreekse communicatie met anderen te dienen.

Interactie, escalatie en stabilisatie

Zichzelf willen herkennen in anderen, die neiging waarvan ik in het vorige hoofdstuk zoveel afstand heb genomen, heeft een basis die diep is verankerd. En wel de behoefte, zelfs de begeerte, het eigen bestaan als onderdeel van een groter geheel te ervaren. Daarmee zijn we dus weer terug bij de collectieve bestaanswijze. Maar die zal ik nu op een andere manier bekijken dan in eerdere hoofdstukken gebeurde. Niet in zijn algemeen menselijk fundament, waarvan verbondenheid met een groter geheel en het dubbele omgevingsperspectief de voornaamste kenmerken zijn, maar in zijn persoonlijke uitwerking. Dat wil zeggen: in de eerdere analyse bleef de individuele bestaanswijze buiten beschouwing; nadat ik daarvan in de structuur van de vier mentaliteiten een theoretische interpretatie heb gegeven, kan die het uitgangspunt zijn om de aard van tussenmenselijke relaties en verbondenheid beter te begrijpen. En dan is de cirkel dus rond: collectieve en individuele bestaanswijze verschijnen als een totaliteit, waarvan de bestanddelen nauw met elkaar samenhangen, maar toch kunnen worden onderscheiden, al is die differentiatie niet gemakkelijk.

Mogelijk misverstand daarover sluit ik meteen uit. Ik bedoel wel, dat met de hierna volgende beschouwing de eerdere gedachten over de collectieve bestaanswijze gecompleteerd zullen zijn, maar niet dat die als voorlopig en achterhaald tevoorschijn zullen komen. Het ging daarin om heel wat meer dan een aanloopje. Massaal gedrag en

groepsverschijnselen kunnen voor een deel worden begrepen zonder de individuele bestaanswijze in aanmerking te nemen. Voor een ander deel niet, en daarmee blijft de totaliteit van het krachtenspel van aanpassing en handhaving bijzonder ingewikkeld. De termen interactie, escalatie en stabilisatie hierboven verwijzen naar processen en patronen, die in principe met behulp van de mentaliteiten nader kenbaar zijn.

Ik begin ermee de verhouding tussen twee personen opnieuw aan de orde te stellen: die noemde ik eerder geen vlees en geen vis, maar nu kan hij ook worden opgevat als het draaipunt tussen individuele en collectieve bestaanswijze. Dat lijkt een betere karakteristiek te zijn: geen vlees en geen vis, maakt de indruk van onbruikbaar. De paarrelatie daarentegen is in hoge mate bruikbaar, namelijk om de individuele bestaanswijze met kracht te cultiveren en hardnekkig vast te houden aan verbondenheid met één ander, die zo hecht is, dat daarin de individuele bestaanswijze naar de achtergrond verdwijnt. Cultiveren en laten verdwijnen tegelijk: dat leidt tot spanningen en conflicten. Echter worden die meestal niet zo geïnterpreteerd: men spreekt van twee persoonlijkheden die nu eenmaal botsen, niet bij elkaar passen, enzovoort. Een alternatieve benadering heb ik ook al eerder genoemd: daarin is het niet de individuele bestaanswijze, maar het interactiesysteem, waarin de oorzaak van de misère wordt gesitueerd. In mijn interpretatie is noch het één, noch het ander de exclusief verklarende factor, maar gaat het er steeds om ze beide in relatie tot elkaar te analyseren als een ondoorzichtig krachtenspel van aanpassing en handhaving. Ondoorzichtig vooral daardoor, dat de werkelijke individuele bestaanswijze in dat krachtenspel onvrij wordt, en ernaar tendeert zich te legitimeren door naar de ander in plaats van naar zichzelf te verwijzen. Wanneer beide partijen dat doen, is het interactiesysteem geboren. En dat kan vervolgens als een autonome kracht, waaraan de ontwerpers zich hebben uitgeleverd de zaak draaiende houden. En als men dan toch een laatste oorzaak zoekt: die is de afhankelijkheid van omgeving, waarin iedere individuele bestaanswijze voor zover die op angstreductie is gegrondvest, blijft gevangen, of men dat nu wil of niet.

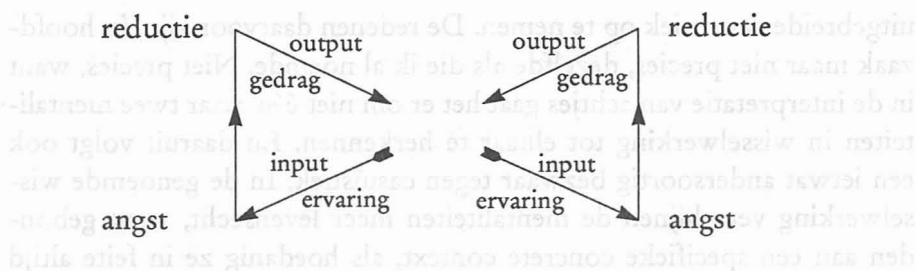
Tot zover heb ik de toepassing van mijn denkwijze op de paarverhouding heel algemeen toegelicht. In praktijkwerk pleegt die toepassing gestalte te krijgen door de bespreking van zogenaamde 'achtjes'. Zoals in het vorige hoofdstuk, zie ik er ook in dit van af, daarin

uitgebreide casuïstiek op te nemen. De redenen daarvoor zijn, in hoofdzaak maar niet precies, dezelfde als die ik al noemde. Niet precies, want in de interpretatie van achtjes gaat het er om niet één maar twee mentaliteiten in wisselwerking tot elkaar te herkennen. En daaruit volgt ook een ietwat andersoortig bezwaar tegen casuïstiek. In de genoemde wisselwerking verschijnen de mentaliteiten meer levensecht, want gebonden aan een specifieke concrete context, als hoedanig ze in feite altijd functioneren. Niet uitsluitend binnen tweeverhoudingen; men kan ook, wat ruimer gesteld, denken aan driehoeksverhoudingen, verschijnselen binnen een kleine groep als 'draaipunt' tussen individueel en collectief. Maar de wisselwerking die ik bedoel komt het meest stringent tot uitdrukking in de paarverhouding. En dan weer in het bijzonder, maar niet uitsluitend, op het gebied van de erotiek, want zo ergens dan streven mensen op dat gebied ernaar, zichzelf te vinden, te worden, te zijn, in relatie tot één ander (natuurlijk ook in opgevoed worden, maar die context stelt een heel andere kwestie aan de orde: niet primair het zichzelf bevestigende karakter van angstreductie, maar de vorming ervan).

Korte gevalbeschrijvingen nu kunnen geen recht doen aan de levensechtheid en de concreetheid van de situatie en heel uitvoerige zouden te veel afleiden van de hoofdlijn van het betoog. Bovendien acht ik publikatie van dergelijk materiaal niet in overeenstemming met het vertrouwelijke karakter van de gesprekken waaruit het voortkomt. Gelukkig is er wel compensatie te vinden voor de omissie, die ik hiermee heb gemotiveerd. In het volgende hoofdstuk zal ik enkele vingerwijzingen geven voor de benadering van het werk van Shakespeare vanuit de mentaliteitenleer. Nog geheel afgezien van de geniale literaire kwaliteiten van dat werk, ken ik geen enkele andere schrijver die zo compleet en indringend het algemeen geldige in de psychologie van menselijke verhoudingen onder woorden heeft gebracht. Het grote voordeel van de lectuur en de bestudering daarvan is, dat de situationele context van de gevallen, hoe levensecht men die maar wil achten, volledig ter beschikking van de lezer staat!

Na deze uitweiding neem ik de draad van het betoog weer op, om de categorie 'achtjes' uit te werken. Dat kan door (nu dan dus op een abstract niveau) de wisselwerking tussen twee mentaliteiten in kaart te brengen. Het schema, waarvan de vorm de term achtje verklaart, ziet er als volgt uit.

De twee verticale pijlen symboliseren het angstreductiemechanisme van twee personen. Dat functioneert niet onafhankelijk van omgeving. Beiden zijn de omgeving van de ander. Van wederzijdse beïnvloeding, en ook vertekening van bedoelingen en intenties, geven de vier diagonaalgerichte pijlen rekenschap. De externe actie (output) van de één is niet identiek aan de invloed van buitenaf (input) zoals die door de ander wordt ervaren. Input zowel als output hangen immers ook samen met de 'subjectieve bril' die het angstreductiemechanisme aan weerskanten is. Daarmee ontstaat er dus een dynamisch interactiesysteem, waarvan geen enkel onderdeel onafhankelijk van de andere functioneert. De 'vrije ruimte' tussen de twee driehoeken is in psychologisch opzicht helemaal niet vrij, want die wordt voortdurend aan weerskanten tegelijk (van binnenuit als output en van buitenaf als input) ingevuld. De kern van de zaak, waar de analyse om draait, betreft het inzicht in wat er in die onvrije ruimte gebeurt. Die analyse is uitsluitend mogelijk, wanneer er ten minste één vast aanknopingspunt is: het bekend zijn van één mentaliteit als kwalitatief constant (zijn het er twee dan kan de interpretatie meer definitief zijn). Kwalitatief constant is niet kwantitatief constant. Hoe bedreigender de output van de één, als input door de ander wordt ervaren, hoe meer de angst wordt geactiveerd, die dan weer (bijvoorbeeld de heftigheid of de nadrukkelijkheid van) de angstreducerende output mobiliseert. Vanuit dit kwantitatieve gezichtspunt is het duidelijk, dat een dergelijk interactiesysteem zowel een stabiele vorm met een bepaalde spanningsintensiteit, als ook escalerende vormen kan vertonen. In beide gevallen is de analyse erop gericht het emotionele proces onder de oppervlakte, dat spanningen en conflicten genereert, maar zelf zeker in zijn totaliteit onkenbaar blijft, te verhelderen. Immers worden spanningen en conflicten vaak uitsluitend betrokken op inhoudelijke kwesties, die niet rechtstreeks naar het bedoelde proces verwijzen.

Op de kwalitatieve kant van de zaak, die eigenlijk belangrijker is dan de kwantitatieve, want daarin wortelen de wezenlijke misverstanden, ga ik nu in, aan de hand van de vier mentaliteiten. Daartoe vul ik het schema twee keer in vanuit de abstracte essenties van verschillende mentaliteiten, zoals ik die in het vorige hoofdstuk heb besproken. De fundamentele communicatiestoring komt er steeds op neer, dat de input aan weerskanten niet wordt begrepen als specifieke combinatie van distantie en betrokkenheid, handhaving en aanpassing die in de output van de ander tot uitdrukking komt, waarmee het bedreigende karakter van die output toeneemt.

Laten wij eerst afhankelijk-isolerende wisselwerking nader bekijken. Afhankelijke betrokkenheid en aanpassing zijn op het bereik van handhaving gericht, zo heb ik uiteengezet. Vanuit isolerend perspectief kan gemakkelijk de recessieve functie handhaving als dominant worden geïnterpreteerd en de betrokkenheid en aanpassing min of meer over het hoofd worden gezien. Isolerende aanpassing heeft immers een meer totaal karakter, doordat er geen recessieve functie mee gepaard gaat en dat karakter ontbreekt in de afhankelijke modus. Omgekeerd is vanuit die vorm isolerende interne distantie niet inleefbaar: die wordt al gauw ervaren als het ontbreken van de soort betrokkenheid die in afhankelijk functioneren volstrekt vanzelfsprekend is. Vatten wij dit samen, dan wordt aan beide kanten de handhaving van de ander los gezien van de betrokkenheid en aanpassing die ermee samengaan, en dat activeert de angst en ook de angstreducerende impuls om bij de ander dezelfde soort betrokkenheid tot stand te brengen, als men uit eigen ervaring kent.

Die conclusie is niet alleen geldig voor afhankelijk-isolerende wisselwerking. Mensen willen zich allemaal handhaven, hetgeen altruïstische betrokkenheid op omgeving niet uitsluit. Maar vanuit het individu bezien, dient die altijd ook de eigen handhaving. In een paarverhouding houdt de wederzijdse altruïstische betrokkenheid de relatie in stand. Maar tegelijkertijd doorzien, hoe die bij zichzelf en de ander ook handhaving dient, is niet eenvoudig.

Ik licht dit vervolgens toe aan de hand van onderwerpend-conformerende wisselwerking. Vanuit onderwerpend perspectief verschijnen conformerende afstand en betrokkenheid in het eigen kader als een gesloten bastion. De onderwerpende output probeert, vanuit krachtige

interne betrokkenheid zich naar buiten toe handhavend, daar toch in door te dringen. Aan de andere kant wordt die poging echter helemaal niet ervaren als gericht op meer contact, maar als conflictueus, en bedreigend voor de eigen stijl van objectiverende betrokkenheid. Hetgeen leidt tot conflict vermijdende handhaving daarvan, die in de onderwerpende input als angstaanjagende afwerende geslotenheid, juist conflict oproept. Opnieuw is het dus de handhaving van de ander, die bedreigend wordt, doordat hij niet wordt begrepen in samenhang met de betrokkenheid van de ander.

Een eenvoudige rekensom leert, dat er vanuit de mentaliteiten-theorie bezien, tien soorten wisselwerking mogelijk zijn binnen het achtje dat de wederzijdse input en output kenschetst. Van die tien soorten betreffen er zes de wisselwerking tussen twee verschillende mentaliteiten. Daarvan heb ik er twee nader gepreciseerd. De andere vier kan de lezer, indien hij dat wenst, zelf invullen, hetgeen misschien een aardige oefening is, indien men wil nagaan of men op een abstract niveau met de theorie kan werken. Toepassing op praktijksituaties is natuurlijk minder gemakkelijk. Puur theoretisch bekeken is het patroon van de wisselwerking tussen identieke mentaliteiten (de overige vier soorten) eenvoudiger. Verondersteld kan worden, dat dan spanningen en communicatiestoringen gemakkelijker zijn te vermijden. Dat dat zo is, heb ik echter in de praktijk, waar de meeste van de tien soorten wel aan de orde kwamen, niet kunnen constateren. Tussen in abstracto identieke mentaliteiten kunnen in concreto grote verschillen bestaan, en verder dient bedacht te worden, dat mensen er meestal niet op uit zijn hun onderlinge verhoudingen vanuit een theorie, welke dan ook, te begrijpen.

Nemen wij bijvoorbeeld de wisselwerking tussen twee onderwerpende structuren. Die kan leiden tot zowel een manifeste machtsstrijd, als ook een verborgen machtsstrijd, die helemaal niet als zodanig door partijen wordt onderkend (maar waarin als steeds de wederzijdse handhaving bedreigend is). De vraag welke mentaliteiten 'beter', en welke 'minder goed' bij elkaar passen, is dan ook vanuit de theorie volstrekt onbeantwoordbaar. Die vraag is een normatieve vraag, waarin wordt geprobeerd uit een theorie de aard van de werkelijkheid af te leiden, dat wil zeggen niet de abstracte essentie, maar de concrete verschijningsvorm daarvan. Wel mogelijk is de interpretatie van concrete verhoudingen. De bespreking van achtjes bleek in praktijkwerk vaak

grote aantrekkingskracht te hebben, en tot verhelderend effect te kunnen leiden. Het voordeel van deze soort analyse is, dat daarin juist wordt afgezien van de invloed van normatieve gezichtspunten en maatschappelijke verhoudingen.

Vaak maakte ik mee, dat vrouwen hun positie in een relatie karakteriseerden als afhankelijk, waarbij het in feite ging om de collectieve bestaanswijze, die werd verward met de individuele die daar onder schuil ging. De kwestie is, dat maatschappelijke verhoudingen en normen ook in hoogst persoonlijke verhoudingen doorwerken. Ik herinner er aan dat de onherkenbaarheid van de individuele bestaanswijze binnen de collectieve, de probleemstelling is, die aan dit boek in zijn geheel ten grondslag ligt. En wanneer de verhouding tussen twee personen als het scharnier kan worden beschouwd, waarin beide bestaanswijzen met elkaar zijn verbonden, zodanig dat ze beide hun kracht uitoefenen op het scharnier, dan is het geen wonder, dat ze ook met elkaar verward kunnen worden. (Anders dan de deur die met de muur is verbonden; iedere analogie gaat mank!) Een maatschappelijke rol of positie die tot afhankelijkheid stempelt, kan heel goed op een persoonlijk onderwerpene manier worden ingevuld. En ook omgekeerd: bijvoorbeeld iemand die afhankelijk functioneert, kan handhavende zekerheid ontlenen aan het bekleden van een leidinggevende maatschappelijke positie. De analyse van achtjes is bij uitstek een middel om de twee sferen van elkaar te onderscheiden. Daarin valt de volle nadruk op het letterlijk onderkennen van de individuele bestaanswijze. Maar dat betekent niet, dat de andere sfeer, die van beoordelende, waardetoekenende, zingevende aard is, daarmee irrelevant wordt. Echter wel, dat de prioriteit van beoordelen ten opzichte van begrijpen in een reflexief proces kan worden omgekeerd. Op het belang daarvan in verband met processen van verandering, zal ik in het volgende hoofdstuk ingaan.

Hierna volgt eerst nog iets over de uitvoering van de bespreking. Op het eerste gezicht lijkt het noodzakelijk te zijn, dat bij de analyse van paarverhoudingen beide partijen actief zijn betrokken in één en hetzelfde communicatieproces. Inderdaad kan zonder dat die voorwaarde is vervuld, geen volledige interpretatie ontstaan, die door beide personen als waar wordt ervaren. Maar tevens houdt die conditie in, dat alle spanningen en conflicten, die van belang zijn, in hun emotionele lading die mede in jeugdervaring is gefundeerd, hoezeer ook op de

achtergrond, in ieder geval levensecht aanwezig zijn. Dat hoeft niet perse, maar kan wel blokkerend werken op het tot stand komen van het reflexieve proces, dat óók een voorwaarde is voor de interpreterende analyse. Niet om de kool en de geit te sparen, maar wel als voorbereiding op gezamenlijke bespreking, kan het derhalve nuttig zijn, de interpretatie van het geheel, waarin het immers altijd gaat om de herkenning van twee afzonderlijke individuele bestaanswijzen, met één persoon tegelijk uit te voeren. Ook heb ik dat vaak gedaan in cursuswerk, waaraan de andere partij in het geheel niet deelnam, en waarin het dus open bleef, of daarop gezamenlijke bespreking zou volgen. In dat geval is interpretatie van de mentaliteit van de afwezige, uitsluitend mogelijk via beeldvorming door een ander, en die interpretatie mag dus nooit zonder nadere toetsing als waar worden beschouwd. Op het eerste gezicht lijkt een dergelijke procedure mogelijk 'onethisch', omdat 'de afwezige zich niet kan verdedigen'. Echter kwam de praktijk er altijd op neer, dat de beeldvorming van de afwezige werd geïnterpreteerd als mede bepaald door de subjectieve bril van de aanwezige. Die kan zichzelf namelijk wel herkennen, en dat betekent in feite dat de afwezige verschijnt, niet als meer maar juist als *minder* herkend en gefixeerd: het is de beeldvorming die wordt ontmaskerd. Een dergelijk proces is dus het tegenovergestelde van roddelen, waarin men de vrijheid neemt om zelf buiten beschouwing te blijven, en een ander vast te leggen.

Hiermee is de mogelijkheid die de mentaliteitentheorie bezit, om de ingewikkelde knoop, die de verhouding tussen twee personen kan worden, te ontrafelen en te herleiden tot een zichzelf herhalend en bevestigend proces, in principe voldoende toegelicht. Die knoop is zo ingewikkeld, omdat allerlei invloed, vanaf de diepste persoonlijke drijfveren tot en met het cultuurpatroon, en van alles daar tussen in, levensbeschouwing, het institutionele kader, groepsverschijnselen daarin doorwerken. Om die reden beschouw ik het begrippenarsenaal van de zogenaamde systeembenadering als ontoereikend. Niet omdat mechanismen als symmetrische escalatie, complementaire verstarring, interpunctie, *self-fulfilling prophecy*, dubbele binding, enzovoort niet optreden. Echter blijft de poging individuele en collectieve bestaanswijze fundamenteel van elkaar te ontkoppelen, daarin achterwege. In absolute zin maakt de mentaliteitentheorie die ont koppeling ook niet mogelijk. Maar die stelt wel in staat de genoemde invloeden zoals ze het

geestelijk eigendom van één enkel individu zijn geworden, te onderscheiden van wat er later allemaal op het individu inwerkt.

Wanneer de samenhang tussen individuele en collectieve bestaanswijze in laatste instantie onverbrekkelijk is (zo kan niemand zijn eigen moedertaal kiezen) dan volgt daar nog iets heel anders uit. Name-lijk dat de mentaliteiten ook een zekere relevantie moeten hebben inza-ke collectieve verschijnselen. Nu doet zich echter het probleem voor, dat reflexieve toetsing zoals ik die heb geschetst, onmogelijk is: groe-
pen kunnen niet introspectief de eigen groepservaring benaderen en, daarvan gescheiden en toch mee verbonden, collectief denkend, mee omgaan. Toch heb ik, zelfs tot drie keer toe, een beschouwing gepubli-
ceerd, waarin wordt betoogd dat de rechterlijke macht in Nederland een institutie is die conformerend functioneert.¹⁾ Die conclusie is geba-
seerd op de waarneming van allerlei kenmerkende verschijnselen, die ik leerde kennen door participatie binnen de institutie. Participerende waarneming door een buitenstaander is een methode die als objectiever kan worden beschouwd, dan de toetsing door het subject van zijn eigen gevoelens: de scheiding van kennend subject en kenobject is in het eerste geval immers duidelijker aanwezig. Echter ontbreekt in de toepassing van de theorie op het functioneren van groepen en organisaties de theo-
retische hardheid die óók een voorwaarde is voor ondubbelzinnige toetsing. De rechtstreeks reflexieve toepassing van theorie door het individu op zichzelf impliceert de ontkoppeling van omgeving, en dat wil zeggen dat het kenobject door middel van de toepassing duidelijk wordt afgegrensd. De waarnemer van buiten af, die als kenobject kiest het groepsklimaat, de organisatiecultuur, enzovoort, is daartoe niet in staat: hoe zou het bovenpersoonlijke niveau kunnen worden omschre-
ven, zonder dat daar ook de invloed van personen een rol in speelt? De scheiding van kenobject en kennend subject bij voorbaat heeft dus als consequentie, dat de contouren van het kenobject niet meer erg scherp kunnen worden. En in die zin is de toetsing niet meer maar minder objectief. De kwestie is zeer principieel, want hangt in laatste instantie samen met de onverbreekelijke samenhang tussen kennen en communi-
ceren. In de kennende en communicerende wirwar van mensen onder elkaar, verschijnen noch de groep, noch het andere individu als ken-
objecten die gescheiden van elkaar en onafhankelijk van de waarnemer bestaan.

Toch kan er worden geprobeerd het bovenpersoonlijke niveau te onderscheiden van het persoonlijke. De karakteristiek van de rechterlijke macht als een conformerende instantie die ik noemde, is niet daarop gebaseerd, dat binnen die organisatie veel mensen als persoon conformerend functioneren. Vanuit mijn praktijkervaring heb ik niet de indruk, dat dat er meer zouden zijn, dan elders het geval is. Het bovenpersoonlijke niveau komt tot uitdrukking in andere kenmerkende eigenschappen, in dit geval bijvoorbeeld het in professioneel opzicht zeer homogene karakter van de institutie, de hegemonie van juridisch denken als een specifieke vorm van oordelen en waardetoekenning. Voor de nadere psychologische interpretatie van dergelijke kenmerken met behulp van de mentaliteitentheorie verwijs ik naar de eerdere publikaties die ik noemde. Over de toepassing op de collectiviteit in algemene zin nog het volgende. Die toepassing is, in verband met het ontbreken van dwingende reflexieve objectiviteit, minder indringend, minder genuanceerd, grover dan die op de individuele bestaanswijze, maar daarmee niet ongeldig. Echter is het mogelijk ook een wat vereenvoudigde theorie te hanteren (die dus nooit op het individu mag worden toegepast!). Die mogelijkheid illustreer ik door te wijzen op een schema van Quinn en Cameron.²⁾ Het gaat om een vierdeling die verwantschap vertoont met de mijne, en waarin flexibiliteit en stabiliteit de groundbegrippen zijn, die de conditie van interne en externe gerichtheid van organisaties karakteriseren. Het overzicht van vier ontwikkelingsfasen duid ik als volgt aan.

intern flexibel human resources management	extern flexibel op groei gerichte organisatie
interne controle van stabiliteit bureaucratische organisatie	externe controle van stabiliteit doel-middel organisatie

De vier vormen gezamenlijk kenschetsen de niet direct zichtbare, onderliggende dynamiek, die organisaties in hun ontwikkeling doormaken. Beginnend met het open-systeem-model van de bovenste helft, gaat de eerste fase van gerichtheid op groei over in een stadium waarin

de ontplooiing van individuele capaciteiten centraal staat. Daarna ontstaat de noodzaak van meer gesloten controle en stabilisering van communicatie en informatie, die overgaat in het model van rationele doelstelling en planning. Afgezien van het ontwikkelingsaspect, bestaat er enige overeenkomst tussen de vier fasen en de vier mentaliteiten. Maar ook is het verschil aanzienlijk doordat de nadruk op wat ik zelf de essentie van de zaak heb genoemd: de wisselwerking tussen intern en extern als verklarende factor, bij Quinn en Cameron ontbreekt.

Misschien op het eerste gezicht verrassend valt aan die wisselwerking niet te ontsnappen, wanneer men het bovenpersoonlijke niveau maar ruim genoeg opvat, namelijk als het cultuurpatroon. Persoonlijkheid en cultuurmilieu zijn in psychologisch opzicht meer aan elkaar identiek dan persoon en organisatie. Van werkgever veranderen kan een ingrijpende gebeurtenis zijn, maar van cultuurpatroon veranderen stelt aan het individu in wezen de eis een andere persoonlijkheid te worden. En dat dat hoe dan ook grote problemen oplevert, weet iedereen. Culturen functioneren niet in de eerste plaats als elkaars omgeving, maar als de bakermat van de cultuurdrager. Ik stel de diepgaande verbondenheid van individuele en culturele bestaanswijze die zich afspiegelt in het aspect moedertaal, meteen vanuit praktijkervaring aan de orde. Daaruit blijkt niet dat rechters vaker conformerend functioneren dan niet rechters, maar wel dat in mijn Nederlandse populatie de afhankelijke mentaliteit frequenter voorkomt dan de andere drie.

Ik zie er van af die stellige indruk met een eenvoudige berekening te onderbouwen. Wanneer het frequentieverschil statistisch significant blijkt te zijn, dan zou dat de juistheid van de samenhang die ik wil illustreren, geenszins bewijzen: mijn steekproef is niet representatief en kan derhalve niets aantonen omtrent het verband tussen individu en cultuurpatroon, bezien vanuit de mentaliteitentheorie. En als het zo moeilijk is om de waarheid omtrent sociaal-emotionele aspecten van de menselijke werkelijkheid objectief vast te stellen, dan dient schijnobjectiviteit in elk geval te worden vermeden. De volgende overwegingen vatte men dan ook niet op als stellige conclusies die volgen uit stellige indrukken, maar als mogelijke hypothesen vanuit de mentaliteitentheorie, die zich lenen voor nader onderzoek, waartoe hoe dan ook veel meer gegevens nodig zijn, dan waarover ik beschik. Uitgangspunt is de samenhang tussen opvoeding en cultuurpatroon die er toe leidt, dat

kenmerken van één mentaliteit (of ook twee, de tegenstelling links-rechts is de meest fundamentele) zowel cultureel herkenbaar zijn, als individueel meer frequent voorkomen.

Om de gedachten te bepalen, veroorloof ik mij de volgende karakteristiek van een culturele identiteit. Nederlanders zijn geneigd tot helpen, en verwachten ook vaak hulp van anderen en van instanties. Verder vertonen zij een kritische gezindheid, waarbij zowel het geven als ontvangen van kritiek belangrijk wordt geacht, belangrijker dan het prijzen en bewonderen van elkaar. Kwesties van rechtvaardigheid en morele zuiverheid zijn daarmee gediend. In de volksaard ligt geen bijzondere nadruk op de noodzaak voor het individu om op eigen benen te staan, te proberen boven anderen uit te steken, of ook gevoelens te beheersen en gedisciplineerd gedrag te vertonen.

Bovenstaande omschrijving is van romantische en meer in het bijzonder afhankelijke signatuur: aanpassing en betrokkenheid zijn dominant; ze verschijnen als gericht op handhaving en distantie, welke functies echter hun recessieve positie behouden. Om nog wat verder te spelen met indrukken: in mijn populatie komen niet alleen de isolerende en de conformerende mentaliteit minder frequent voor dan de beide andere, maar is ook opvallend een dubbel verschil tussen mannen en vrouwen. Vrouwen functioneren vaker isolerend dan mannen, en voor zover ze (niet minder frequent dan mannen) onderwerpend functioneren, lijkt daarin toch, evenals in de vrouwelijke vormgeving aan afhankelijkheid een bepaald stijlverschil aanwezig te zijn. Die verschillen zouden in verband kunnen staan met een cultureel verankerd verschil in rolpatroon: één waarin manifeste handhaving naar buiten toe (die in isolerend functioneren op de achtergrond blijft) meer aan mannen dan aan vrouwen is voorbehouden.

Tot zover dan wat niet meer dan enkele vingeroefeningen zijn in het denken vanuit de mentaliteitentheorie. Als het belang daarvan, afgezien van het hypothesevormende karakter, zie ik vooral, dat wordt geprobeerd een complexe samenhang, die op zichzelf genomen niet onbekend hoeft te zijn, te kenschetsen zonder waardeoordeel als uitgangspunt, in zijn diepere emotionele achtergrond. Op dat niveau komt namelijk de stabilisatie van de samenhang tot stand. Mentaliteiten bevestigen zichzelf, zo heb ik gesteld. En als men er iets aan wil veranderen, of het nu gaat om het individu, de organisatie dan wel de maat-

schappij, dan kan het nuttig zijn ook weerstand tegen verandering tot in zijn fundament te begrijpen.

In mijn betoog is één constituerende factor meer dan op de achtergrond geraakt, namelijk totaal uit het beeld verdwenen. Ik bedoel de menselijke aanleg, die het uitgangspunt was voor theorievorming. Wie zou willen stellen (ik kies een voorbeeld, dat aansluit bij het voorafgaande), het bij voorbaat uitgesloten te achten, dat, welk verschil dan ook tussen mannen en vrouwen inzake handhaving en aanpassing, iets te maken kán hebben met verschil in aanleg van de seksen? Dat zou een tegenstelling met dieren zijn, die ons weer terug brengt bij het culturele relativisme en de *nature-nurture* controverse die ik zelf heb afgewezen. Ruimer gesteld, en daarom sluit ik dit hoofdstuk af met een korte argumentatie van heel andere aard, is de strekking van de mentaliteitentheorie, dat verschijningsvormen van gedrag in hun procesmatige grondslag altijd mede berusten op genetische factoren. De existentiële angst van waaruit angstreductie ontstaat, heb ik gelokaliseerd op het breukvlak (of in het niemandsland) tussen natuur en cultuur. En dus kan invloed van beide gebieden doorwerken in het ontstaan van mentaliteiten.

In dat verband is interessant de oeroude theorie van Galenus, volgens dewelke lichaamssappen, humora, het humeur bepalen. En niet het temperament, hoewel dat woord in latere opvattingen centraal staat. Bij Galenus verwijst temperament uitsluitend naar gematigde, niet gestoorde vormen en verder dacht hij niet in de eerste plaats aan psychische verschijnselen.³⁾ Aannemend dat er verband bestaat tussen lichamelijke eigenschappen en karakter (waarvan op een heel andere manier ook onderzoekers als Kretschmer en in zijn voetspoor Sheldon uitgingen) kan de vraag worden gesteld, of er enige overeenstemming bestaat tussen mijn eigen vierdeling en die van Galenus. Die is er inderdaad. Het duidelijkst tussen *melancholisch* (zwarte gal), droefgeestig, afhankelijk; en *cholisch* (witte gal, lymfe) opvliegend, onstuimig, vechtend, onderwerpend. Minder overtuigend is de overeenstemming bij het paar (de paarsgewijze rangschikking is bij Galenus dezelfde als in mijn schema) *sanguinisch* (bloed), opgewekt, luchthartig, isolerend en *flegmatisch* (slijm), taai, vasthoudend, conformerend. De lezer begrijpt wat ik met deze associaties, waarmee ik weer volledig terug ben bij de individuele bestaanswijze, wel en niet bedoel te onderstrepen. Niet dat de mentaliteiten op individueel niveau erfelijk zijn

bepaald, wel dat de fundamentele vierdeling overal zijn gevolgen, maar ook overal zijn oorzaken kan hebben.

Shakespeares kijk op het menselijk bedrijf

Dit hoofdstuk kan worden gezien als een intermezzo, waarin ik zoals aangekondigd, verwijst naar Shakespeare, voor wie is geïnteresseerd in gevalbeschrijving aangaande 'interactie, escalatie en stabilisatie'. Beknophtheid is geboden. Om verschillende redenen, die geen van alle samenhangen met de beperktheid van het materiaal, want daarvan staat juist de onuitputtelijke rijkdom vast. Het woord gevalbeschrijving is al meteen een te magere aanduiding voor de illustratieve betekenis van het werk van Shakespeare in verband met mijn theorie (en de literaire kwaliteiten van dat werk laat ik dan geheel buiten beschouwing). Alle facetten van die theorie zijn er in terug te vinden, vooral op het reflexieve niveau, dat wil zeggen in de bespiegelingen die personages zich min of meer zijdelings veroorloven. Bijvoorbeeld komt de kern van de zaak, de menselijke zekerheid die in feite berust op onwetendheid omtrent de eigen 'glibberige essentie', tot uitdrukking in het volgende citaat uit *Measure for Measure*:

‘– But man, proud man!

Dressed in a little brief authority, –

Most ignorant of what he is most assured,

His glassy essence, – like an angry ape,

Plays such fantastic tricks before high heaven

As make the angels weep; who with our spleens,

Would all themselves laugh mortal.’¹⁾

De nauwe verbondenheid van het individuele en het sociale, waarin mensen wat ze zelf zijn, ontlenen aan anderen en herkennen via anderen, komt aan de orde in een langere dialoog in *Troilus en Cressida*, waaruit ik citeer:

‘The beauty that is borne here in the face
The bearer knows not, but commends itself
To others’ eyes: nor doth the eye itself, –
That most pure spirit of sense, – behold itself,
Not going from itself; but eye to eye oppos’d:
Salutes each other with each other’s form:
For speculation turns not to itself
Till it hath’ travell’d, and is mirror’d there
Where it may see itself.’²⁾

Afgezien van het angstreductiemechanisme is het conceptuele kader van de theorie uiteindelijk gefundeerd in de paradoxale verhouding tussen de grondcategorieën distantie en betrokkenheid. Ook die is bij Shakespeare te vinden als de twee-eenheid van verbondenheid en gescheidenheid, in verband gebracht met liefde en verstand. En wel in het allegorische gedicht: *The Phoenix and the Turtle*. Daaruit citeer ik de volgende twee strofen:

‘Reason, in itself confounded
Saw division grow together;
To themselves yet either – neither,
Simple were so well compounded
That it cried how true a twain
Seemeth this concordant one!
Love hath reason, reason none
If what parts can so remain.’

Ten slotte, wat het algemene kader betreft, het angstreductiemechanisme. Dat voert, zeker niet uitsluitend maar wel in het bijzonder, naar meer omvattende gevalbeschrijving, namelijk het drama *Macbeth*, waarop ik iets nader inga. Ambitie is een drijfveer van de hoofdpersoon, maar die verklaart op zichzelf genomen het escalerende proces van gewelddaden niet, waaraan Macbeth zich overgeeft. Trouwens: het is zijn echtgenote die hem aanzet tot zijn eerste moord, omdat hij zelf daartoe de slechtheid zou missen. Echter: in de daaraan voorafgaande

voorspelling van de heksen, wordt aan Macbeth de zijn ambitie prikkelende mogelijkheid van het koningschap in het vooruitzicht gesteld, tegelijk met onzekerheid en dreiging aangaande de verdere toekomst. Daarmee is de basis gelegd van de vicieuze cirkel van angst, onzekerheid en zekerheidsstreven waaruit Macbeth niet meer loskomt, en die hem van kwaad tot erger drijft. 'Security is mortal's chiefest enemy', merkt één van de heksen op in een (weliswaar apocriefe) scène waarin Macbeth later van hun kant zekerheid probeert te krijgen.

Alvorens hierna opnieuw naar Shakespeare te verwijzen, maar dan in verband met de vier mentaliteiten, ga ik in op de redenen voor beknoptheid, waarvan ik zei dat ze bestaan, maar zonder ze te noemen. De eerste en ook de voornaamste is nu juist de rijkdom van het materiaal. Natuurlijk leent de bonte verscheidenheid aan motieven bij Shakespeare zich voor allerlei benaderingen, en ook wanneer men zich beperkt tot een psychologische invalshoek, blijft het werk polyinterpretabel. Ook Freud analyseerde werk van Shakespeare, dat hij zeer bewonderde, al geloofde hij niet dat zo'n eenvoudige burgerman het allemaal kon hebben geschreven. Maar mijn interpretatie voert niet naar het Oidipuscomplex van Hamlet. Zelf heb ik eens geprobeerd aan te tonen, dat bij Shakespeare het menselijk verstand (most sovereign reason!) voorkomt als een autonoom principe, dat rechtstreeks wortelt in de menselijke natuur, zulks in tegenstelling tot de theorieën van Freud. De verslaggeving van alleen die poging met inbegrip van de complicaties (het woord reason betekent zowel rede als reden) zou al heel wat plaatsruimte vergen. Waarmee ik wil zeggen dat een uitvoerige beschouwing op basis van de mentaliteitentheorie, die ik voor mogelijk houd, een aparte monografie nodig maakt.

Een tweede reden, om mij daarvan te onthouden, is het misverstand, waartoe zoiets kan leiden. In een eerdere publikatie veroorloofde ik mij (wat) meer uitvoerige analyse van (ander) literair werk. Een recensent reageerde daarop met de mededeling dat daar een cirkelredenering achter schuil zou gaan: de auteur gebruikt eerst een theorie om literatuur te interpreteren, en hanteert vervolgens de interpretatie als bewijs voor de juistheid van de theorie. Dat zwaarwichtig klinkende argument vind ik nogal onbenullig: alsof welke psychologische theorie dan ook 'bewezen' kan worden door naar literatuur te verwijzen. Slechts kunnen zowel psychologische theorieën als filosofie en litera-

tuur op echte maar ook op ingebeelde werkelijkheid betrekking hebben. En juist omdat in de echte werkelijkheid ook allerlei inbeeldingen functioneren kan het nuttig, zijn verschillende benaderingen eens met elkaar te vergelijken. In het bijzonder wanneer het gaat om een literaire reus als Shakespeare, wiens werk door de eeuwen heen heeft stand gehouden, dient iedere schijn te worden vermeden, dat diens autoriteit wordt gezocht om een bepaalde theorie te legitimeren. Daarmee, en dat is dan meteen de derde reden voor niet meer dan summiere aanwijzingen, zou de lezer weinig vrij worden gelaten om zijn eigen vergelijkende benadering in praktijk te brengen.

Eén voorwaarde is daarbij echter belangrijk, en daarover bestaat dunkt mij wel overeenstemming tussen de opzet van de mentaliteitentheorie en meer gezaghebbende oordelen dan het mijne over het werk van Shakespeare. Dat werk heeft namelijk geen moraliserende strekking; het houdt geen boodschap in, het bergt geen heilsleer in zich van religieuze of welke andere aard dan ook. Toneel heeft bij Shakespeare de functie een spiegel van de werkelijkheid te zijn, van de natuur, zoals hij zelf zegt, bij monde van Hamlet, die die spiegel wil gebruiken om de koning en zijn moeder tot inkeer te brengen, om zo aan zijn missie te ontsnappen. Vanuit dat gezichtspunt gaan moraliserende interpretaties, die evenmin passen bij de mentaliteitentheorie, dus altijd voorbij aan de kern van de zaak, hoezeer ze ook voor de hand kunnen liggen. Zo kan *Coriolanus* (waarop ik nog terugkom) worden gezien als onsympathieke houwdegen, extreme, hovaardige individualist en *Macbeth* als symbool van het kwade, als de menselijke slechtheid in optima forma, hetgeen iets heel anders is dan de angstreductieinterpretatie die ik hiervoor noemde. In de oppervlakkigheid van de moraliserende interpretatie wordt over het hoofd gezien, dat *Macbeth* tot zijn eerste wandaad wordt aangezet door zijn echtgenote, dat de volgende vanuit een soort interne logica daaruit voortvloeien, terwijl het juist *Lady Macbeth* is, die zelf geen enkele moord pleegt, maar die in de latere waanzinsscène haar handen met bloed bevlekt ziet, en wroeging toont.

Met deze overwegingen heb ik duidelijk willen maken, dat interpretatie vanuit de mentaliteitentheorie erop is gericht de meer verborgen drijfveren van personages in hun actiegerichte ontwikkeling en gevarieerde manifestatie, kennend en dus niet beoordelend te achterhalen.

Ik noem nu een aantal personages, waarin naar mijn mening, meer of minder uitgewerkt één mentaliteit in actie herkenbaar is, welke opsomming ik vervolgens zal voorzien van nadere toelichting, die dus niet meer bedoelt te zijn dan vingerwijzingen.

Isolerend: Hamlet

Conformerend: Coriolanus

Afhankelijk: Leontes uit *The Winter's tale*

Othello

Troilus uit *Troilus en Cressida*

Onderwerpend: Koning Richard III

Jago uit *Othello*

Cressida uit *Troilus en Cressida*

Bonte verscheidenheid aan motieven vindt men bij uitstek in wat waarschijnlijk Shakespeares meest bekende toneelstuk is: *Hamlet*. Het stuk vormt allesbehalve een duidelijke eenheid. Niettemin zijn er twee houvasten die de isolerende structuur van de hoofdpersoon markeren. De intrigerende hofkliek temidden waarvan Hamlet verkeert, vervuld van afschuw over het gedrag van zijn moeder, is voor hem een kwellende en bedreigende omgeving. Denemarken noemt hij een gevangenis. Van de subjectiviteit van die ervaring is hij zich bewust, anderen kunnen er anders over denken. Terloops voegt hij daar de diepzinnige opmerking aan toe: *there is nothing either good or bad, but thinking makes it so*. Het tweede houvast is (zoals vaak bij Shakespeare voorkomt) een korte mededeling over de gevoelens van de hoofdpersoon in het begin van het stuk. In de eerste akte aanvaardt Hamlet de opdracht om zijn vader te wreken, maar de laatste woorden van die akte zijn het zijdelings uitgesproken:

“The time is out of joint:

– O cursed spite, That ever I was born to set it right!”

De psychologie van de hoofdpersoon komt dus hierop neer, dat Hamlet krachtig en doelgericht betrokken raakt in omgeving, maar tegelijk aan de niet zo zeer feitelijk als wel emotioneel bedreigende invloed daarvan wil ontsnappen. En daarmee komt de gespleten verhouding tussen distantie en betrokkenheid van het isolerende patroon in het blikveld: bij alle betrokkenheid worstelt Hamlet voortdurend met distantie die hij niet af kan leggen. Daarover denkt hij na in latere monologen, maar dat nadenken is zelf een vorm van distantie. Pas de laatste korte uitroep,

voordat hij het beslissende duel met Laertes, en zijn eigen ondergang tegemoet gaat, is – psychologisch – bevrijdend: readiness is all.

Heel verschillende aspecten van het gedrag van Hamlet zijn consequent in overeenstemming met dit structuurprincipe van wisselwerking tussen interne distantie en externe betrokkenheid, en daarmee is er toch, psychologisch en meer verborgen, een bepaalde eenheid. Ik duidde al aan Hamlets neiging tot kritische zelfreflectie, en zijn poging met hulp van toneelspelers de koning tot inkeer te brengen. Te noemen zijn verder zijn veinzen van krankzinnigheid, de bruuske afweer van zijn moeder, het sparen van de biddende koning, omdat die situatie tot genade in het hiernamaals zou leiden. Bijzonder passend in het isolerende patroon is ook, dat Hamlet, hoewel hij de wettige troonopvolger is, niet de minste ambitie heeft, om koning te worden. Daarover zegt hij: ‘O God, I could be bounded in a nutshell, and count myself a king of infinite space.’³⁾ Opmerkenswaard is verder, dat Hamlet, wanneer hij zich feitelijk direct bedreigd voelt, wel degelijk besluitvaardig en daadkrachtig optreedt. Dat gebeurt, wanneer hij de hem achter de gordijnen bespiedende Polonius voor de moordenaar van zijn vader houdt, en doorsteekt. En ook maakt hij korte metten met Rosenkrantz en Guildenstern, die hem op last van de koning in de val willen laten lopen. De complexe tegenstrijdigheid van zijn karakter laat zich niet vangen in een eenvoudige formule als: Hamlet, de eeuwige weifelaar!

Het naar buiten toe ontbreken van die tegenstrijdigheid is de sleutel tot het begrijpen van de conformerend functionerende *Coriolanus*. In hem werkt de dwang tot middelpuntzoekende integratie van het individuele en het sociale, de noodzaak van volstreckte identificatie met enig groepsbelang. In dit stuk wordt men dan ook niets gewaar van innerlijke tweestrijd van de hoofdpersoon. Wat wel blijkt is, zoals bij conformerend functioneren past, dat een eenmaal gemaakte keuze dwingend is. Compromisloos is Coriolanus niet alleen in zijn identificatie met de heersende klasse van Rome. Nadat zijn volstreckt onbuigzame houding jegens het volk, in combinatie met het optreden van jaloerse patriciërs, tot zijn verbanning hebben geleid, is hij dat evenzeer in zijn keuze voor het kamp van de vijand. Die hij tot voor de poorten van Rome voert. Wanneer hij gehoor heeft gegeven aan de smeekbede van zijn moeder Volumnia om de stad te sparen, wanneer zijn verbanning is opgeheven, keert hij toch terug naar Aufidius. En

daarmee gaat hij zijn ondergang tegemoet, want die kan zijn houding niet accepteren.

Deze gang van zaken werd in een beschouwing over het stuk die ik las, onbegrijpelijk genoemd. Echter blijkt daaruit juist de consequentie in de psychologie van Coriolanus. Die impliceert namelijk de onherstelbaarheid van de diepste kwetsuur die hem maar kon overkomen: uitgestoten worden uit de gemeenschap waarvoor hij zich volledig inzette. Met die psychologie is het in overeenstemming dat Coriolanus zich volkomen onverschillig toont voor huldiging en persoonlijk eerbetoon op grond van verrichte heldendaden (zijn reactie is slechts: 'I will go wash'). En ook zijn gevoeligheid voor nu juist het verzoek van zijn moeder. Die is uit hetzelfde hout gesneden en heeft hem opgevoed voor de dienst aan het vaderland. En dus kan de relatie met haar, hoe bovenpersoonlijk die ook is, toch inniger zijn, dan met zijn echtgenote, die veel meer persoonlijk emotioneel reageert. De sleutel tot het begrijpen van zijn karakter is dominante handhaving en distantie, waarmee krachtige betrokkenheid en aanpassing samengaan. In de hechte eenheid van die twee functies zijn ook het individuele en het sociale geïntegreerd, raakt het persoonlijke op de achtergrond en kan volstreekte afsluiting voor en afwijzing van alles wat afwijkt, optreden. In deze interpretatie vanuit de mentaliteitentheorie zijn kwalificaties als trots, eigenzinnig, hovaardig hoogstens geldig als waardetoekennende appreciatie van buitenaf, en is de opvatting, extreem ambitieuze streber, apert onjuist. Zo iemand zou immers de kans om als triomfator terug te keren naar Rome niet hebben laten lopen!

Voordat ik inga op de afhankelijke mentaliteit, maak ik enkele opmerkingen over het werk uit Shakespeares laatste periode, waartoe ik gebruik maak van het commentaar van Birrell dienaangaande, en dat ik als volgt samenvat.⁴⁾ Shakespeare kende het werk van de in het Engels vertaalde Franse essayist de Montaigne en had grote waardering voor diens intellectuele kracht. Maar hij was het niet in alle opzichten eens met Montaigne. Die ging uit van de onschuld en de zuiverheid van de natuurlijke primitieve mens en zocht voor het overige zijn houvast in het eigen ego. Voor de creatieve kunstenaar die Shakespeare was, was het begrip natuur op geen enkele manier restrictief van aard. Natuur is een soort transcendentale kracht in het menselijk bestaan, die zowel het lagere als het hogere omvat en op een mysterieuze manier ook onafscheidelijk is van kunst: een onstuitbaar groundbeginsel van groei,

wedergeboorte en harmonie. De laatste vier toneelstukken die Shakespeare heeft geschreven kan men, in ieder geval gedeeltelijk, zien als zijn antwoord aan Montaigne. Van die vier stukken is *The Winter's Tale* er één, en de existentiële code van de hoofdpersoon Leontes voert naar de afhankelijke mentaliteit.

Er is verschil van mening mogelijk over de vraag, of er aanleiding bestaat tot de jaloezie die Leontes voelt in verband met de manier waarop in het eerste bedrijf zijn vrouw Hermione met zijn instemming zijn jeugdviend Polixenes overreedt, om nog wat langer te blijven logeren. De zeer geraffineerd geschreven dialoog lezend dacht ik: eigenlijk niet, maar toen ik een actrice de rol ook non-verbaal zag spelen was mijn indruk: misschien toch wel. Maar het is buiten kijf, dat de extreme gevoelens en reacties van Leontes (moordzuchtige plannen, publieke beschuldiging van overspel, verstoting van Hermione) in geen enkele verhouding staan tot een mogelijke geringe aanleiding. Extreem is ook de toestand van berouw, depressie en melancholie, waarin Leontes terecht komt, nadat hij heeft ontdekt dat hij zich heeft vergist en ten onrechte vrouw en kind heeft verstoten. In mijn interpretatie zijn al die extreme gevoelens en reacties, dus zowel de binding als de afwijzing als het latere schuldgevoel en de depressie, op de gemeenschappelijke noemer van betrokkenheid die van binnenuit is bepaald en zich naar buitentoe voortzet, te brengen. Immers de betrokkenheid voert daarin steeds de boventoon, en het is de distantie die weliswaar wisselende vormen aanneemt, maar daarin steeds afhankelijk blijft van hoe de buitenwereld wordt ervaren, en die zich dus nooit losmaakt van betrokkenheid. En dat is dan het middelpuntvliedende karakter van het patroon als geheel, waarin het innerlijke conflict blijft gevangen.

Echter niet bij Leontes en de grote diepgang waarmee Shakespeare ook dit conflict peilt, blijkt uit de manier waarop de factor tijd in dit stuk van centrale betekenis is. Aan het begin van het vierde bedrijf treedt de tijd op, die meedeelt dat er een periode van zestien jaar sinds het eind van het derde bedrijf is verlopen. Het verwerven van innerlijke distantie vanuit afhankelijkheid kost veel tijd, en dat kan het individu in die positie in wezen uitsluitend op eigen kracht, dat wil zeggen alleen doen. Dat proces nu leent zich niet voor uitbeelding op het toneel. Het feitelijk verloop van de latere intrige is voor mijn interpretatie van minder belang. Het gaat er slechts om, dat Leontes na het

verwerkingsproces in staat is, het geluk te ervaren van de verzoening met zijn dood gewaande dochter en echtgenote (die als een standbeeld poseert – kunst! – dat tot leven komt). Daarmee is het stuk dan *The Winter's Tale*, dat wil zeggen het sprookje van een gerijpt mens in de winter van zijn leven.

Ook Othello functioneert afhankelijk, en ook in dat toneelstuk gaat het over jaloezie. Maar daarmee houdt de overeenkomst dan ook op. De twee kardinale verschillen zijn dat de jaloezie van Othello van buitenaf door Jago zeer bewust wordt opgewekt en verder opgevoerd en dat er bij Othello geen enkel verwerkings- of rijpingsproces optreedt. Hij blijft vol goedgelovig vertrouwen in Jago en staat volkomen hulpeloos tegenover diens intriges. Het psychologische onderwerp van dit stuk is de interactie tussen de afhankelijke mentaliteit van Othello en de onderwerpende van Jago. Daaruit valt al te vermoeden dat het niet aan gaat Othello alleen maar te zien als het tragische slachtoffer van de duivelse sluwheid van zijn tegenspeler. Om hun interactie te begrijpen ga ik eerst in op het onderwerp functioneren van Jago.

Jago is nogal expliciet (tegenover Roderigo) over wat hem drijft jegens Othello: hij voelt zich gepasseerd binnen een meester – knecht verhouding, is haatdragend en jaloers, op wraak belust en ook hebzuchtig. Dergelijke motieven zijn tamelijk gebruikelijk, en mogen zeker niet klakkeloos als onderwerpend worden gekwalificeerd. Maar hij zegt ook iets in algemene zin over de verhouding tussen gevoel en verstand, en juist dat leent zich voor meer persoonlijke interpretatie. De macht over en de bestuurbaarheid van de letterlijk overal heendrijvende emoties ligt bij de wil. Ik citeer verder:

'If the balance of our lives had not one scale of reason to poise another of sensuality, the blood and baseness of our natures would conduct us to most preposterous conclusions; but we have reason to cool our carnal stings, our unbitted lusts.'⁵⁾

En daarin zie ik de combinatie van interne gedrevenheid met naar buiten gerichte beheersing en controle, die in een sterke spanningsverhouding tot elkaar staan. Men vergelijk dit met de omkering van het onderwerpende patroon bij Hamlet. Die probeert op een plaats (ik zie af van citaten) zijn gevoelens (van woede) op te peppen, hetgeen maar gedeeltelijk lukt, omdat al gauw zijn zelfkritiek de overhand krijgt. En op een andere plaats vraagt hij zich af, of er onder zijn rationele overwe-

gingen misschien gevoelens (van lafheid) schuil gaan. Daar dus interne controle, terwijl Jago's houding naar externe controle voert: hij houdt de wil van Othello voor 'changeable', dat wil zeggen manipuleerbaar. Dat is zo, maar niet op grond van Othello's huidskleur, zoals Jago denkt! Wel als gevolg van de extreme afhankelijkheid van omgeving die Othello vertoont, en zeker niet uitsluitend ten opzichte van Jago.

Othello is onder alle omstandigheden, wat hij meemaakt. Zo heeft hij Desdemona veroverd, door haar te vertellen over alle avonturen, die hij als beroepsmilitair heeft beleefd.

'She loved me for the dangers I had passed

And I loved her, that she did pity them.'⁶⁾

De emotionele distantie, waartoe hij in staat is, blijft gebonden aan de situatie van het moment en die is dus even veranderlijk als de situatie zelf. Daardoor kan hij niet vanuit zichzelf reageren anders dan in de vorm van machteloos protest, of door zich slachtoffer te voelen van het noodlot. Maar niet van eigen tekortkomingen, want het zien daarvan vergt andersoortige distantie. Vanuit die emotioneel onvolwassen houding is hij niet in staat de bedoelingen van Jago te doorzien en niet opgewassen tegen het spel dat die met hem speelt, een spel dat eindigt met zijn geestelijke instorting.

Ter completering van het beeld van de vier mentaliteiten zeg ik heel kort nog iets over twee personages die beiden onderwerpend functioneren, maar onderling heel verschillend.

Door Richard III wordt expliciet de omzetting van inferioriteit in superioriteit genoemd als uitgangspunt van zijn persoonlijk functioneren. Zijn lichamelijke mismaaktheid staat dansen en succes bij vrouwen in de weg en daarom heeft hij besloten een schurk te worden. En dat hij er in slaagt een uiterst intelligente en superieure schurk te zijn, daaraan zal niemand twijfelen, die zijn door Shakespeare geschetste verdere loopbaan heeft gevolgd.

In *Troilus en Cressida* omschrijft Cressida in een alleenspraak nauwkeurig welke houding ze in haar liefde voor Troilus zal aannemen. Die gaat uit van: het bezit van de zaak is het eind van het vermaak. En dus zal ze haar eigen gevoelens niet tonen, om Troilus op die manier aan zich gebonden te houden.⁷⁾

‘Therefore this maxim of love I teach, –
Achievement is command; ungain’d beseech:
Then though my heart’s content firm love doth bear,
Nothing of that shall from mine eyes appear.’

In een latere dialoog met Troilus noemt ze haar wantrouwen als veiligheidsmechanisme:

‘Blind fear, that seeing reason leads,
finds safer footing than blind reason
stumbling without fear: to fear the worst of cures the worse.’⁷⁾

Troilus reageert daarop met veel meer vertrouwen in de liefde. Maar hij is later de dupe van haar ontrouw, en niet omgekeerd!

Hier zal ik het bij laten, wat de mentaliteiten in actie betreft. Echter niet, omdat wat Shakespeare daarover te zeggen heeft, uitputtend is behandeld. Ter afsluiting van deze beschouwing verwijs ik naar twee uitersten van de individuele bestaanswijze, zoals ook die bij Shakespeare zijn aan te treffen. Het gaat om de beide polen, zo men wil, waartussen het individuele bestaan zich beweegt.

De ene pool is dan de totale ontredde en aftakeling ervan, die op een aangrijpende manier tot uitdrukking komen in het drama *King Lear*. Daarin gaat het niet zozeer om het karakter van de hoofdpersoon, waarover we weinig of niets te weten komen. Het is het interactiesysteem, de ‘goede’ en de ‘kwade’ krachten – die daarin werken, met inbegrip van betrokkenheid erin van Lear en ook zijn ‘parallel’ Gloucester, waarbinnen de afbraak van het individuele bestaan van de beide protagonisten gestalte krijgt. Uiteindelijk op grond van hun leeftijd: het stuk behandelt de tragiek van de ouderdom. Het dramatisch effect wordt enorm versterkt, doordat Lear en Gloucester van begin tot eind in hetzelfde soort proces zijn betrokken. Daarmee wordt namelijk onderstreept, dat beiden niet op grond van, maar wel in hun individuele bestaanswijze worden vernietigd.

Het andere uiterste is de optimale individuele bestaanswijze, één die ontsnapt niet aan de invloed van medemenselijke omgeving, want dat is onmogelijk, maar wel aan de werking van angstreductie. Als zodanig vat ik de karakteristiek op die Hamlet geeft van zijn vriend Horatio. Die kenschets vertoont een zeer Spinozistische allure. Hoewel Spinoza pas werd geboren, nadat Shakespeare al dood was, en terwijl als vaststaand mag worden aangenomen, dat Spinoza het werk van Sha-

kespeare niet heeft gekend. En dus houd ik het er maar op, dat twee superieure geesten, die beiden, zonder te moraliseren veel mensenkennis bezaten, dezelfde boodschap aangaande de optimale individuele bestaanswijze in petto hadden. Zonder die erg nadrukkelijk te verkondigen, want dan zou het toch een moraal zijn geweest. Als volgt citeer ik dan ten slotte Shakespeare:

‘For thou hast been
as one, in suffering all, that suffers nothing;
A man that Fortune’s buffets and rewards
Hast ta’en with equal thanks; and blessed are those
Whose blood and judgment are so well commingled
that they are not a pipe for Fortune’s finger
To sound what stop she please
Give me that man that is not passion’s slave.’⁸⁾

Verandering en ontwikkeling als toename van flexibele bestuurbaarheid

In de titel van dit boek heb ik met geen woord gerept over (de mogelijkheid, wenselijkheid, noodzakelijkheid van) verandering en ontwikkeling. Evenmin heeft de probleemstelling waarmee ik ben begonnen, in het teken van die kwestie gestaan. En ook de hoofdstukken die daar op zijn gevolgd zullen bij de lezer niet de indruk hebben achtergelaten, dat de spil waar alles om draait, een visie is op de veranderingen die voor het individu, de maatschappij of zelfs de mensheid noodzakelijk zijn, willen zij gelukkiger leven, dan wel alleen maar overleven. Zelfs heb ik de lezer niet beziggehouden met een diagnose van de problemen op welk niveau, en van welke aard dan ook, die in ieder geval om een oplossing vragen. Afgezien van dat ene probleem, dat de herkenbaarheid van het eigen bestaan vormt. Praktische toepassing van theorie heb ik geschetst als gericht op de oplossing van dat probleem, maar niet als een methode om gewenste verandering na te streven. Sterker nog: de oplossing van het kenprobleem vergt niet beoordelende acceptatie van het bestaande, en dat is het tegenovergestelde van gerichtheid op wenselijke verandering.

Toch impliceert de theorie wel degelijk een bepaalde veranderingsfilosofie. Die expliciet maken, met inbegrip van de consequenties ervan, is de bedoeling van dit laatste hoofdstuk. De kern van die visie op verandering en ontwikkeling kan worden aangeduid met een overbekend adagium: *kennis is macht*. Maar dan dient er geen misverstand

te ontstaan. De genoemde uitspraak wordt namelijk meestal begrepen als macht over omgeving (van welke aard die ook maar is), terwijl ik nu macht over het eigen bestaan op het oog heb. Dergelijke macht kan worden opgevat niet als feitelijke macht over omgeving, maar als vermogen om met omgeving om te gaan. In de toename van dat vermogen, zonder dat daarmee ook maar iets is gezegd, of verondersteld over inhoudelijke uitwerking, draait de zaak.

De vraag rijst, of het mogelijk is die uitwerking buiten beschouwing te laten, wanneer het gaat om dergelijke toename. Het vermogen om een auto te besturen kan toch uitsluitend toenemen door ermee te rijden? Maar laten wij eens veronderstellen dat de handen van de bestuurder aan het stuurwiel zijn vastgebonden. Onder die omstandigheden is het van essentieel belang eerst de handen vrij te maken, hetgeen op zichzelf genomen reeds toename van vermogen levert. Met die beeldspraak bedoel ik aan te duiden dat verandering als toename van flexibele bestuurbaarheid in verband kan worden gebracht met toename van innerlijke vrijheid, die op hetzelfde neerkomt als macht over het eigen bestaan. Toegespitst vanuit de onderhavige theorie leidt dit tot het volgende. Het object van de theorie is een complexe samenhang van kennen, voelen en handelen, die de relatie met omgeving regelt voor zover die door angstreductie is bepaald en dientengevolge in zichzelf tegenstrijdige aspecten heeft. Die tegenstrijdigheid is een bepaalde spanningstoestand die kwalitatief constant en van waardetoevallende aard is, en die bovendien, en daarover gaat het dan wel, gedragsconsequenties heeft.

De herkenning van dit geheel door het individu heb ik in vorige hoofdstukken geschetst als toepassing van theorie die niet zelf waarde-toekennend van aard is. In die toepassing zijn de gedragsconsequenties uiteraard niet op slag verdwenen. Ware dat zo, dan zou de herkenning niet eens mogelijk zijn. Echter verschijnen ze nu als tegenstrijdig in hun fundament. Daardoor is er vanuit het reflexieve niveau een bepaalde relativering (en dus geenszins herstructurering, laat staan opheffing) van het complex in zijn geheel mogelijk. Daarin kiest men voor minder tegenstrijdigheid, waardoor de spanning afneemt en waarin het waarde-toekennende aspect in een ander licht verschijnt, waarmee ook het handelen andere accenten krijgt. De geldigheid van het principe kennis is macht, verwijst dus in dit geval naar een van binnenuit bepaald toenemend vermogen.

Hiermee zal, dunkt mij, ook duidelijk zijn, welke soorten veranderingsstrategie niet in deze filosofie thuis horen (zonder dat daarmee een universeel negatief oordeel wordt geveld over wat er van afwijkt). Niet passend is iedere vorm van planmatige doelgerichte verandering, waarin de gekende tekorten van omgeving het exclusieve uitgangspunt vormen, zonder dat de op verandering gerichte instantie zich bezig houdt met de eigen wenselijke verandering. Evenmin bedoeld is prestatiegericht *willen veranderen* van zichzelf, waaraan een min of meer duidelijke conceptie van het te bereiken doel, de na te streven eindsituatie, ten grondslag ligt. En ook is buiten de orde verandering, waarin de volle nadruk valt op innerlijkheid, leegheid, onthechting, totale ontspanning, meditatie gericht op het ontdekken van het diepste zelf, enzovoort.

Wel gaat het om het volgende. Uitgangspunt is het kennend ervaren van een bepaalde verhouding tussen angst en angstreductie, als één die onafhankelijk van omgeving bestaat, maar die het handelen in een bepaalde angstreducerende richting stuwt. Vanuit die ervaring wordt de daaraan tegenovergestelde richting kenbaar als angstverwekkende mogelijkheid. Verandering is dan de risico aanvaardende vrije keuze voor die mogelijkheid. De toetsing van de doeltreffendheid van de verandering, die onmiddellijk mogelijk is, komt neer op het angst verminderende, ontspannende effect ervan. Van belang is daarbij dat dit angst verminderende effect wordt ervaren als minder bedreigende omgeving, maar in zijn oorzaak zelf opgeroepen.

Uit deze principiële karakteristiek wordt tevens duidelijk, waarom het zo moeilijk is een valkuil te vermijden, die ik al eerder noemde, namelijk verandering waarin in feite een bestaande mentaliteit zichzelf bevestigt. Immers: geruststelling, zekerheid vanuit omgeving als effect, komt ook tot stand, wanneer de zelf bepaalde oorzaak de toepassing van angstreductie is! De hele veranderingsfilosofie berust dus in wezen op het in praktijk kunnen brengen van het onderscheid tussen angst en angstreductie. Het toenemend vermogen is het vermogen te differentiëren tussen die twee factoren, die zo fundamenteel en onverbrekkelijk met elkaar zijn verbonden. Hun toenemende differentiatie verkleint echter de afstand tussen werkelijkheid en mogelijkheid.

En daarom werk ik de logica van het veranderingsproces als volgt verder uit. De menselijke werkelijkheid kan niet worden gereduceerd tot een uitsluitend bestaande werkelijkheid, maar is altijd ook een

mogelijke werkelijkheid. Anders gezegd: toekomstverwachtingen bestaan ook, en zoals iedereen weet, oefent de omvang, de intensiteit, de kwaliteit en de gerichtheid daarvan een aanzienlijke invloed uit op wat zich zal ontwikkelen. Dat geldt zowel op het collectieve als op het individuele niveau, in zeer ruime zin. Het probleem is alleen, dat de werkelijkheid van de toekomst niet volledig (en vaak ook helemaal niet) beantwoordt aan de mogelijkheden uit het verleden die op die toekomstige werkelijkheid vooruitliepen. Dat dilemma is uiteraard hét obstakel bij iedere planmatige verandering. Ik beweer niet, dat vanuit de mentaliteitentheorie bezien, dat dilemma, ruim opgevat, oplosbaar is. Echter wel, dat de conceptie van verandering en ontwikkeling als toename van flexibele bestuurbaarheid, erop is gericht werkelijkheid en mogelijkheid voortdurend aan elkaar te toetsen, waardoor de afstand tussen die twee klein kan worden gehouden. De zo moeilijke differentiatie tussen angst en angstreductie, waar ik op uit kwam, impliceert namelijk zijn eigen angst opheffende mogelijkheid, die nauw aansluit bij de angst reducerende werkelijkheid. Eerst vermeld ik een conclusie die eruit volgt. In het besef van die aansluiting wortelt namelijk de meest wezenlijke integriteit van het individu, wanneer men daar onder verstaat het kennen van de eigen tegenstrijdigheid met inbegrip van de mogelijkheid die tegenstrijdigheid te overwinnen. Dergelijk kennen is niet in absolute zin vrij van waardetoekenning, maar het bijzondere ervan is, dat het angstreductiemechanisme als positief wordt ervaren in zijn reductieaspect en tegelijk als negatief in zijn angstaspect. Dat besef van de eigen ambivalentie impliceert de mogelijkheid van angstopheffing, die echter dan onvermijdelijk ook angstreductie inperkt. Het verschil met de verwerping van angstreductie in zijn geheel zal duidelijk zijn. Daarin wordt het eigen bestaan als uitsluitend negatief ervaren, hetgeen angstverwekkend is, en verandering blokkeert.

In de gedragsverandering die samenhangt met angstopheffing kan het individu zich aan geen enkele ander spiegelen. Dit licht ik nader toe, en nu rechtstreeks vanuit de mentaliteitentheorie. De vier patronen kan men ook interpreteren als een verhouding tussen kracht en zwakte. De kracht van afhankelijk functioneren is het zich diepgaand verbonden kunnen voelen met omgeving, maar de zwakte betreft het zich handhavend los kunnen maken van die verbondenheid. In de isolerende vorm is dat laatste juist de kracht die echter gepaard gaat

met onmacht zich diepgaand verbonden te voelen. Van de onderwerpende structuur is de kracht iedere situatie handhavend te kunnen opnemen in de eigen betrokkenheid, maar de zwakte is de onmacht die handhaving om te zetten in interne ordening, van waaruit naar buiten toe gemeenschappelijkheid kan worden ervaren. Van conformerend functioneren is dat nu juist de kracht, die samengaat met onmacht betrokken te raken in situaties die buiten de eigen ordening vallen. En zo kan men ook de vier andere paren met elkaar contrasteren. Van isolerend functioneren is de kracht zich als individu los te maken van omgeving, gepaard gaande met de onmacht zich daarmee volledig te identificeren. De conformerende identiteit berust juist op dergelijke identificatie, waarvan men zich als individu niet los kan maken. De handhavende kracht van onderwerpend functioneren berust op de geslotenheid naar buiten toe, het ontbreken waarvan de zwakte van de afhankelijke vorm bepaalt. Van conformerend functioneren is de kracht de eenheid met omgeving overtuigend naar buiten toe uit te dragen; in de afhankelijke vorm wordt die eenheid wel ervaren, maar de manifestatie ervan is kwetsbaar. De innerlijke onaantastbaarheid van het isolerende patroon kan vanuit onderwerpend perspectief een begerenswaardig goed lijken, en het omgekeerde is mogelijk aangaande onderwerpende handhavende betrokkenheid gezien door een isolerende bril. Enzovoort.

Uit het bestaan van deze contrasten volgt, dat het met betrekking tot de kwestie verandering altijd mogelijk is, zich vanuit één patroon te laten inspireren door zelfs drie andere. Maar in feite betekent dat niet meer, dan dat mensen elkaar in ruime mate gelegenheid bieden tot gedragsimitatie. Dat gedragsimitatie een belangrijke rol speelt in menselijk functioneren, ontken ik uiteraard niet. Maar die kwestie voert ver af van het veranderingsproces dat ik uit de doeken wil doen. Dat betreft de complexe samenhang van kennen, voelen en handelen bij het individu, geïnterpreteerd als een logisch verband tussen handhaving en aanpassing, distantie en betrokkenheid. Daarnaast verwijzen de contrasten die ik noemde slechts op een oppervlakkige manier, omdat daarin de sterke kant van de één wordt vergeleken met de zwakke kant van de ander.

Het gevolg is, dat het individu dat wezenlijk probeert te veranderen door gedragskenmerken van een andere structuur over te nemen, zich in de grootste moeilijkheden begeeft. Die gedragskenmerken ver-

wijzen immers naar een andere stijl van angstreductie, die niet kan worden overgenomen. Afhankelijkheid relativeren door een beetje isolerend, of conformerend of onderwerpend te worden, enzovoort kan niet, en de poging daartoe blokkeert juist het streven naar de aansluiting tussen eigen werkelijkheid en eigen mogelijkheid dat ik het uitgangspunt van wezenlijke verandering noemde. Dat dat streven evenmin gebaat is met zich spiegelen aan iemand die vanuit dezelfde structuur functioneert, valt tenslotte gemakkelijk in te zien. Die vergelijking vestigt al gauw de nadruk op de geruststellende herkenning van de eigen stijl van angstreductie bij een ander. Daar is op zichzelf genomen natuurlijk niets tegen, maar de herkenning van het contrast tussen eigen angstreductie en eigen mogelijke angstopheffing is iets anders.

En daarmee ben ik terug bij de conclusie waarmee ik deze argumentatie begon. Verandering als toename van het vermogen tot flexibele bestuurbaarheid van het eigen bestaan is een activiteit, waarin het individu uitsluitend op eigen kracht zijn eigen weg kan vinden. Die conclusie is eigenlijk vanzelfsprekend. Toch kan hij ook worden gezien als merkwaardig. De strikt individuele eigen wegen, die in de meest uiteenlopende richtingen voeren, die ook diametraal aan elkaar tegenovergesteld kunnen zijn, hebben namelijk een denkbeeldig eindpunt dat universeel geldig is. Immers het gaat steeds om een proces, waarin wordt geprobeerd handhaving en aanpassing distantie en betrokkenheid meer met elkaar in overeenstemming te brengen, om het benaderen van een gebied, dat in mijn assenkruismodel rondom de oorsprong valt te situeren. Niet dus om het bereiken van de absolute synthese die de oorsprong zelf symboliseert. De gedachte echter, dat het veranderingsproces naast het houvast van de gekende werkelijkheid ook een houvast zou kunnen ontleen aan het denkbeeldige eindpunt dient met kracht te worden verworpen. Waarom, dat blijkt uit de argumentatie hiervoor. In dat tweede houvast verwordt de theorie tot een ideologie, die aanleiding geeft tot normatief denken en tot planmatige en dwingende veranderingsstrategieën, die ik in verband met deze theorie buiten de orde heb gesteld, juist om dat daardoor de richtingsverschillen, zo ze al niet totaal verdwijnen, in ieder geval worden onderdrukt. Over het soort mentaliteitsverandering, dat voor iedereen goed, nuttig of wenselijk is, heb ik dan ook geen enkele mening.

Hierna keer ik terug naar het individuele niveau, waar toename van flexibele bestuurbaarheid kan ontstaan. Die toename voltrekt zich in principe als een opeenvolging van kleine stappen, als een langzaam en autodidactisch leerproces. De consequentie is gelegen in de richting waarin dat proces voert. In abstracto zijn er uiteraard wel vier richtingen te preciseren. Vanuit afhankelijkheid gaat het om het verminderen van aanpassing en betrokkenheid in combinatie met versterking van distantie en meer autonome handhaving, die op zijn beurt andersoortige, minder subjectief geladen betrokkenheid mogelijk maakt. Relativering van conformerend functioneren vergt het toelaten van ruimere omgevingsinvloed en ook betrokkenheid daarin, hetgeen alleen mogelijk is, wanneer het dergelijke invloed en betrokkenheid afwerende, want objectiverende schild of pantser aan kracht inboet. In de onderwerpense vorm betekent verandering altijd de combinatie van meer innerlijke distantie, die meer aanpassing en overgave naar buiten toe mogelijk maakt. En in het veranderende isolerende patroon is de richting tegenovergesteld: toenemende interne betrokkenheid in combinatie met handhaving naar buiten toe.

De theoretische uiteenzetting over ontwikkeling en verandering rond ik af met nog een laatste kwestie, die voor alle mentaliteiten geldt. En die belangrijk is, omdat juist daarmee een criterium is gegeven voor het onderscheid tussen wezenlijke verandering en allerlei oneigenlijke pogingen en schijneffecten, die gegeven de vaak verwarrende complexiteit van de materie, ook met de beste bedoelingen kunnen ontstaan. Ik herinner aan de uitgangssituatie die ik centraal stelde: de tegenstelling tussen gekende angstreductie en de angstverwekkende mogelijkheid daar niet aan toe te geven. Het besef van die tegenstelling werkt spanningsverhogend. De mogelijkheden om spanning te verlagen zijn: toegeven aan angstreductie en als alternatief de angstverwekkende mogelijkheid omzetten in een ander gedragsalternatief. Het criterium nu dat ik bedoel, is dat de alternatieve reactie meer ontspannend werkt dan de toepassing van angstreductie. Van essentieel belang is daarbij uiteraard de *gekende* uitgangssituatie: zowel het uiten van woede als juist het beheersen daarvan kan meer ontspannend werken; het hangt ervan af wat daarachter schuil gaat. Van belang is verder, dat het angstopheffende alternatief als nieuw, als kwalitatief anders, en ook als toename van innerlijke vrijheid wordt ervaren. Zowel wie tot de conclusie komt, dat de

zaak van een leien dakje loopt, omdat zich geen angstverwekkende mogelijkheden meer voordoen, als degene die zich vastbijt of verstrikt raakt in moeitevolle, zelfs stressverwekkende inspanning, zou zich kunnen afvragen, of dat nog wel de juiste weg is. Het leerproces zelf is natuurlijk op geen enkele manier dwingend. Het keuzemotief dat eraan ten grondslag ligt, kan ook leiden tot de keuze voor angstreductie, en het afzien van verandering als consequentie. De impliciete moraal van de zaak is immers niet, dat angstreductie als zodanig slecht is.

De besproken opvatting over verandering en ontwikkeling geef ik nog wat meer reliëf, door die te vergelijken met motorische leerprocessen. Die vertonen namelijk overeenstemming en verschil met wat ik heb geschetst en juist daardoor kan de vergelijking verhelderend zijn. In motoriek van allerlei aard, vanaf gewoon lopen tot en met beoefening van sport, muziek, acrobatiek, ballet kunnen er tegenstrijdige bewegingspatronen en spierverkrampingen optreden die ook zijn te interpreteren als angstreductie (angst om te vallen bij de beginnende schaatsenrijder, enzovoort). Gelet op leerprocessen is het verschil echter, dat er dan meer en veel nauwkeuriger houvasten zijn te geven voor verdere ontwikkeling. Voor de meest uiteenlopende bewegingspatronen is flexibele bestuurbaarheid in perfecte uitvoering niet alleen zichtbaar te maken, maar ook analyseerbaar. En uit de beschrijving daarvan, eventueel tot in de kleinste, en niet direct zichtbare onderdelen, kan de didaktiek van een stapsgewijs voortschrijdend leerproces worden afgeleid. De eindsituatie is dan dus wel concreet kenbaar. Globaal samengevat als: vloeiende bewegingen waarin coördinatie, differentiatie (beheersing van afzonderlijke spiergroepen) en anticipatie (voorbereiding gevolgd door uitvoering) hand in hand gaan.

Maar ook de beginsituatie biedt houvast doordat ontspanning een voorwaarde is voor effectieve uitvoering. Bijvoorbeeld noem ik de zogenaamde gorillastand; voeten gespreid, knieën licht gebogen, gekanteld bekken, rug en nek in een rechte lijn naar voren stekend, armen losjes uit de schouder hangend. Die aan onze aapachtige voorouders herinnerende houding is, wanneer het lukt hem aan te nemen, wat voor sommige mensen niet gemakkelijk is, totaal ontspannen en actiegericht, maar zonder op welke actie dan ook vooruit te lopen. Anders gezegd: de corticale bewuste controle van bewegingen is uitgeschakeld, en daardoor is de beginsituatie niet alleen ontspannen maar ook open. De ver-

gelijking hiervan met mijn visie op sociaal-emotionele leerprocessen is in het bijzonder relevant, omdat die een misverstand kan ontmaskeren.

Iets heel anders en toch vergelijkbaar met de gorillastand is namelijk het afzien van waardetoekenning en beoordeling (van zichzelf in dit geval). Dat is niet voor sommige, maar voor de meeste mensen moeilijk, werkt ook ontspannend en voert naar een open, als het ware precultureel en in die zin 'natuurlijk' uitgangspunt. Het misverstand is echter dat iets dergelijks, maar dan ook anders opgevat, zelf veranderend werkt. Opgevat bijvoorbeeld als: meer definitief afzien van bewuste controle en rationaliteit, ten gunste van de directe ervaring van holisme, oorspronkelijkheid, creativiteit, natuurlijkheid, leegheid, meditatie over het diepste zelf, enzovoort. Onder verwijzing naar de gorillastand: alsof de geconcentreerde beoefening daarvan gedurende enige tijd, de niet gevorderde schaatsenrijder in staat stelt bliksemsnel weg te sprinten en in een schitterende cadans door de bocht te vliegen! Hoe belangrijk een ontspannen beginsituatie ook is, die laat het eigenlijke werk ongedaan. En dan is moeitevolle inspanning onontkoombaar. Die impliceert in het veranderingsproces, dat ik beschrijf, het toelaten en onder ogen zien van angst hetgeen destabiliserend werkt. En waarin ontspannende restabilisatie noch rechtstreeks volgt uit de kenmerken van de beginsituatie, noch vooruitloopt op een te bereiken eindsituatie.

Dat zo moeilijk grijpbare proces zal ik ten slotte nog benaderen vanuit heel andere categorieën, waardoor het verband met omgeving meer naar voren komt. Die categorieën zijn *weten dat* en *weten hoe*. Ik ontleen ze aan de filosoof Gilbert Ryle, die er op uit is de intellectualistische legende van de geest die het lichaam bestuurt, te ontmaskeren.¹⁾ Mijn context is niet dezelfde als die van Ryle, maar daar zal ik mij niet te veel zorgen over maken. Op weten hoe berust bijvoorbeeld de correcte toepassing van grammaticale regels zonder dat die regels worden gekend, door opgroeiende kinderen. Daaruit volgt geenszins dat weten hoe altijd aan weten dat vooraf gaat. Wie leert autorijden begint met weten dat, en pas na ruime ervaring worden allerlei handelingen min of meer onbewust, automatisch, als weten hoe in praktijk gebracht. Weten dat en weten hoe kunnen dus in wisselwerking tot elkaar staan. De grammaticale analogie is interessant, omdat daarin weten hoe vóóraf gaat aan weten dat (niet bij het leren van een vreemde taal). In angstreductie is weten hoe (op een veilige manier met omgeving om te gaan)

ook primair. Het kennen van de eigen mentaliteit is aanvankelijk niet meer dan weten dat over weten hoe, waarmee het primaire karakter van weten hoe zeker niet is verdwenen.

En daarmee wordt duidelijk, dat in het veranderingsproces een verhouding tussen weten dat en weten hoe optreedt die principieel anders is, dan zowel bij het leren van grammaticale regels als bij leren autorijden het geval is. In die twee gevallen sluiten weten dat en weten hoe namelijk vanzelfsprekend bij elkaar aan, al is hun volgorde ook omgekeerd. De moeilijke inspanning van het leerproces van relativering van mentaliteiten echter, komt neer op de transformatie van weten hoe via weten dat in andersoortig weten hoe. Het gaat dan dus eigenlijk om 'remedial teaching'. Wat heeft dit alles met het verband met omgeving te maken? Dit, dat in principe iedere situatie apart van belang is, in verband met dat transformatieproces. De idee van flexibele bestuurbaarheid mag niet worden beschouwd als een capaciteit die, wanneer hij in situatie X is bereikt, vanzelfsprekend ook in situatie Y optreedt. Daarmee wil ik niet suggereren dat hij per se als een *overall* capaciteit moet worden bereikt. Immers is het uitgangspunt helemaal niet, dat angstreductie van het toneel moet verdwijnen. Het toelaten in de ene en het opheffen ervan in de andere situatie, kan ook flexibel zijn, wanneer daaraan bewuste keuze ten grondslag ligt. Van belang blijft echter het besef van de algemeen geldigheid van het mechanisme, want dat maakt nu juist die bewuste keuze mogelijk.²⁾

Hiermee beschouw ik mijn theoretische uiteenzetting over verandering en ontwikkeling op basis van de mentaliteitenleer als voldoende afgerond. In de rest van dit hoofdstuk zal ik daar het een en ander aan toevoegen uitgaande van praktijkervaring (zonder dewelke de hiervoor besproken inzichten overigens niet tot stand zouden zijn gekomen). Die praktijkervaring is van tweeledige aard. Het betreft enerzijds, wat ik maar zal noemen: onderwijs in communicatieprocessen en menselijke verhoudingen. Het daarvoor gebruikelijke woord 'training' (en ook de term 'vaardigheden') heb ik altijd zorgvuldig vermeden, omdat daarmee aangaande het leerproces een opvatting wordt binnengehaald, die ik nu juist buiten de orde wil stellen. Alsof dat leerproces wèl rechtstreeks vergelijkbaar is met sporttraining, enzovoort, waarin het gedragsaspect centraal staat. Gaandeweg kwam ik tot de conclusie dat dergelijk onderwijs van lange adem kan zijn,

omdat de theorie een denkwijze impliceert, die met veel en velerlei in verband gebracht kan worden.

De andere praktijkervaring betreft hulpverlenende gesprekken, niet in groepsverband maar met één en ook wel twee personen, wanneer het om relatieproblemen ging. Ook daarvoor is een ander woord gebruikelijk, waarvan ik mij eveneens consequent heb gedistantieerd, namelijk (psycho)-therapie. In toepassing van de mentaliteitentheorie wordt de dichotomie gezond-ziek, normaal-afwijkend vermeden, ten gunste van het gezichtspunt dat het normaal is, dat mensen problemen hebben. Daarmee wil ik niet ontkennen, dat er pathologische symptomen bestaan, die om een andersoortige therapeutische benadering vragen. Maar herhaaldelijk heb ik kunnen constateren, dat in een hulpverlenende situatie het juist de verlossing van een therapeutische benadering was, die bevrijdend werkte. Dat wil zeggen: het ging er om de hulpzoekende zo snel mogelijk in staat te stellen, zelf zijn (haar) problemen op te lossen. Daar kom ik nog op terug.

Maar eerst vervolg ik het overzicht van de twee soorten praxis. De vergelijking daarvan geeft nog een derde anomalie te zien, die niet rechtstreeks te koppelen is aan het vermijden van bepaalde termen. 'Trainingen' kunnen intensief, kort en krachtig zijn, 'therapieën' in het bijzonder psychoanalytische, nemen vaak jaren in beslag. Mijn praktijkuitoefening geeft een omgekeerde verhouding tussen de twee soorten te zien qua tijdsbesteding, terwijl de kwalificatie psychoanalytisch (in de zin van diepgravend) op beide soorten van toepassing is. Bovendien verschillen noch mijn eigen werkwijze, noch het ontwikkelingsproces dat daarbij in het geding is, wezenlijk van elkaar in de twee soorten praktijk. Maar verschillend is wel de uitgangssituatie en daaruit vloeit de omgekeerde verhouding voort. Dat verschil is zowel kwantitatief als kwalitatief van aard. De cursussituatie stelt de theorie in volle omvang en zijn toepassing op het functioneren van (maximaal) twaalf personen aan de orde. Daarbij vergt ook het contrast tussen de vier vormen veel tijd en aandacht. In de hulpverlenende toepassing is de aandacht van meet af aan gericht op het probleem waar één (of twee) personen mee zitten en theoretische reflectie is uitsluitend relevant, voor zover die bijdraagt aan probleemoplossing.

Van essentiële betekenis is nog iets anders. Crisisachtige toestanden stellen bedreigdheden, angst en angstreductie (of ook juist de

onmogelijkheid daartoe) rechtstreeks aan de orde, hetgeen als het ware vraagt om een aanpak die de kern van de zaak zo snel en indringend als maar mogelijk is, bloot legt. Zo'n situatie is minder vrijblijvend dan een cursus, hoe gemotiveerd cursisten ook mogen zijn. En dat kan van positieve invloed zijn op het veranderingsproces: de destabilisatie die ik een voorwaarde noemde, is min of meer diepgaand aanwezig. Daarmee wil ik niet suggereren dat deze werkwijze een soort tovermiddel is, als mensen maar eerst goed ontregeld zijn. Angst is en blijft een in zijn werking onvoorspelbare factor, die ook sterk blokkerende gevolgen kan hebben. Maar wel maakte ik een aantal keren mee, dat in een beperkt aantal (bijvoorbeeld vijf à tien) gesprekken (waarin altijd ook jeugdervaringen aan de orde kwamen) een gewijzigde kijk op het eigen bestaan, met inbegrip van soms ingrijpende gedragsconsequenties, kon ontstaan. Toch is de theorie niet tot stand gekomen vanuit de therapeutische gezichtshoek, zoals wel met Freudiaanse psychoanalyse het geval is. Opnieuw is het omgekeerde waar. Mijn interesse in het verleden was primair onderwijs in menselijke verhoudingen en als therapeutisch hulpverlener heb ik mij tot op heden nooit geafficheerd. Evenmin waren de hulpzoekenden die zich tot mij wendden, op een hoogst enkele uitzondering na, leerlingen of oud-cursisten. Steeds ging het om vreemden die 'ervan gehoord' hadden. Daarmee is het in overeenstemming, dat de cursuspraktijk vele honderden en de andere niet meer dan enkele tientallen personen omvatte. Echter, dat laatste werk heeft mij zeer gefascineerd en zeker ben ik daardoor meer overtuigd geraakt van hulpverlenende mogelijkheden die toepassing van de theorie in zich bergt (die mij werden bevestigd door enkele oud-leerlingen die zelf therapeutisch werk deden).

Overigens bleek dat effect ook in verband met cursusactiviteit, soms tijdens sessies, maar vaker en indringender uit verslagen, die deelnemers na afloop schreven, en waarin men rekenschap gaf van het leerproces. Soms werd op die rapporten vermeld: strikt vertrouwelijk, en dat is dan een reden te meer, naast andere, die ik in vorige hoofdstukken noemde, om mij opnieuw van gevalbeschrijving te onthouden. Verslagen handelden vaak over opvoedingsinvloed, relatieproblemen en allerlei andere kwesties waarover tijdens bijeenkomsten met geen woord was gerept. Met andere woorden, en die conclusie lijkt mij belangrijk: wanneer reflectie over het eigen bestaan, met behulp van een nieuwe

denkwijze aan de hand van welke verschijningsvormen dan ook, eenmaal op gang is gekomen, dan kan die zelfs jaren lang worden voortgezet. En leiden tot diepgaande heroriëntatie en herstructurering van het subjectief bepaalde, individueel eigen wereldbeeld. Dat de uitkomsten van dergelijke transformatie niet gegeneraliseerd kunnen worden spreekt vanzelf: zichzelf herkennen is van andere aard, dan zich herkennen in anderen. Intussen bedoel ik met die conclusie niet te zeggen, dat de bredere kennismaking met theorie en toepassing daarvan die de onderwijssituatie kan leveren, bij iedereen tot een dergelijk leer- en bewustwordingseffect aanleiding gaf. Hoewel ik de indruk heb, dat de meesten die zich eenmaal met de materie gingen bezighouden daardoor werden geboeid, staat het voor mij ook vast, dat er allerlei gradaties tussen oppervlakkige kennismaking en diepgaande betrokkenheid voorkwamen.

Moelijk te vermijden bleek het nogal eens, dat ondanks alle waarschuwingen de theorie toch als een typologie werd gehanteerd, in een beoordelende sfeer terecht kwam, aanleiding gaf tot verwarring van abstract en concreet, dat men anderen een bepaalde mentaliteit ging 'aanpraten' op grond van afzonderlijke gedragskenmerken, enzovoort. Enkele malen werd ik er mee geconfronteerd, dat iemand zich op grond van contacten met anderen en/of eerdere publikaties van mijn hand bleek te hebben vastgebeten in een diagnose, die bij nader onderzoek apert onjuist bleek te zijn. Er werd mij wel eens gevraagd, of ik het geen bezwaar acht tegen de theorie, dat zoiets mogelijk is. Het antwoord op die vraag luidt uiteraard nee. Ook grammaticale categorieën kunnen verkeerd worden toegepast, om maar iets te noemen. Het enige criterium waarom het gaat, is of de verkeerde toepassing van de correcte kan worden onderscheiden. Praktijkervaring leerde mij dat de theorie wat dat betreft een bepaalde toets kan doorstaan. Die kwestie heeft twee kanten. De ene behandelde ik al in hoofdstuk 6: de waarheid van welke interpretatie dan ook omtrent het eigen bestaan stond in laatste instantie altijd ter beoordeling van de persoon zelf. En dat aspect leidde tot een consensus van vele honderden aangaande de mogelijkheid van correcte toepassing.

Het vermijden van verkeerde toepassing brengt echter ook professionele vaardigheid (om dat laatste woord toch, in een exclusieve betekenis te gebruiken) in het geding. En in dat opzicht ontstond er ook

een consensus. Naarmate men zich meer, langer en indringender met de materie bezig hield, kwam men meer tot het besef niet in staat te zijn verkeerde toepassing van de theorie op anderen te vermijden. Op zichzelf genomen is het natuurlijk heel normaal, dat leerlingen zelfs na jarenlang bepaald onderwijs te hebben genoten, tot de conclusie komen, dat ze het niveau van hun leermeester niet hebben bereikt. Dat kan echter alleen, wanneer aan dat onderwijs een theorie ten grondslag ligt, die ook verkeerd kan worden begrepen en in praktijk gebracht. Ik kan mij niet onttrekken aan de indruk, dat in veel (niet in alle) psychologische praktijktheorieën het nogal eens niet zo nauw steekt, doordat correcte en incorrecte toepassing niet scherp van elkaar zijn te differentiëren, en evenmin beide nader zijn te analyseren. Men stelle zich eens voor dat het bij de muziekbeoefening ook zo zou toegaan. Dan zou het onderscheid tussen het professionele niveau en dat van de dilettant onherroepelijk vervagen en zouden er hoogstens nog 'overgangsvormen' tussen meer en minder bekwaam mogelijk zijn.

Daarom ben ik er tevreden mee, dat dat onderscheid zich in de loop der jaren en zonder dat ik daar op uit was, in mijn eigen praktijkuitoefening zonneklaar aandiende. Als een grens in het te bereiken leerresultaat, die wel kan worden overschreden maar alleen door net als bij muziekbeoefening het geval is, jarenlang dagelijks vele uren te oefenen en te studeren. Met name gaat het dan om de ontwikkeling van een inlevend vermogen, niet ten opzichte van één, maar van vier mentaliteiten. Daardoor zijn die vier patronen niet alleen snel herkenbaar, hoe verschillend hun verschijningsvorm ook is, maar is het tevens mogelijk een soort toetsend contact te onderhouden, waarin tegelijk wat iemand zegt, de belevingswaarde daarvan, en een structurele samenhang die binnen de persoon ruimer geldig zou kunnen zijn, worden gehanteerd. In het bijzonder is het daarbij belangrijk de interpretatie ook te baseren op de gesprekssituatie zelf, wat altijd mogelijk is, en waardoor die interpretatie steeds betrekking heeft op minstens twee verschillende situaties. Dat ik er gelukkig mee ben, na vele jaren praktijkuitoefening, in samenhang met de verdere ontwikkeling van theoretisch inzicht te hebben ontdekt, dat er inderdaad een professioneel niveau van toepassing bestaat, dat nader te omschrijven is, betekent niet dat het mij ook tot vreugde stemt, in de ogen van anderen de enige te zijn die dat niveau heeft bereikt. Het ligt in de aard van de mentaliteitentheorie het ver-

schil tussen leek en deskundige juist niet te cultiveren. In de toepassing is immers altijd iedereen ook zijn eigen enige deskundige! Het moet echter mogelijk zijn, met behoud van dat gezichtspunt toch te werken aan de vorming van professionele vaardigheid bij hen die dat wensen. En dat is wat ik mij voorneem te doen.

In de beschouwing van dit hoofdstuk is nog niets gezegd over verandering en ontwikkeling op het niveau van de groep, de organisatie, de institutie. Al eerder heb ik opgemerkt, dat op dat niveau de theorie wel toepasbaar is, zij het niet op dezelfde manier: ook de verhouding tussen twee groepen om maar iets te noemen, is interpreteerbaar in termen van betrokkenheid en distantie. Ik beschik echter niet over praktijkervaring waarin dergelijke toepassing is opgenomen in beleidsvorming binnen organisaties. Slechts éénmaal heb ik mij bezig gehouden, zoals ook al eerder vermeld, met de diagnose van een organisatiecultuur, te weten die van de rechterlijke macht in Nederland. Die diagnose heeft niet geleid tot een poging om er op het beleidsniveau systematische consequenties aan te verbinden inzake veranderingsprocessen. Ter afsluiting vermeld ik echter een inzicht, dat ik voor algemeen geldig houd inzake het verband tussen beleidsvorming en het individu. Het draagvlak voor verandering en ontwikkeling vanuit de mentaliteitentheorie is gelegen in de toepassing ervan op het individu. De vraag is in dit geval niet, hoe individuele verandering vanzelf volgt uit beleidsverandering, maar omgekeerd hoe dat tweede niveau de ontwikkeling van het eerste bevordert, dan wel tegenhoudt. En daarmee hangt het volgende samen. Beleid van welke aard dan ook wordt altijd gemaakt door mensen; in geen enkele beleidsmatige toepassing kan de beleidsvormer de toepassing op zichzelf volledig uit de weg gaan. Voor iedereen geldt namelijk: 'Omdat ik zien wil wie ik toch nog ben. Ik moet toch een mens zijn die ik herken'.

Aantekeningen en literatuurverwijzingen

De voorgaande tekst kan vanwege zijn veelomvattende karakter en – globaal genomen – hoge abstractieniveau met veel en velerlei in verband worden gebracht. Ook wanneer ik mij in de hierna volgende aantekeningen en verwijzingen zou beperken tot literatuur van sociaal-wetenschappelijke aard, dan betekent dit dat zeer uiteenlopende gezichtspunten op diverse gebieden zoals (sociale, klinische) psychologie, sociologie, filosofie, zouden kunnen worden genoemd. Behalve de onevenwichtigheid van een notenapparaat dat qua omvang de tekst zelf zou kunnen benaderen, is er een tweede reden om daarvan af te zien.

In eerdere publikaties over de mentaliteitentheorie gaf ik reken-schap van opvattingen van andere auteurs die daarmee in verband konden worden gebracht, of waarop de ontwikkeling van die theorie mede was gebaseerd. In dit boek heb ik er naar gestreefd mij van dergelijke invloed los te maken, om het eigen gedachtegoed af te ronden en daar vorm aan te geven. Met die strekking is de genoemde mogelijke uitbreiding niet in overeenstemming. Daarom zal ik mij beperken tot de noodzakelijke bronvermelding, eventueel aangevuld met een enkele opmerking die ik belangrijk acht. Daarnaast treft de lezer in deze aantekeningen vijf langere uitweidingen aan van principiële aard, die ook in de tekst zelf hadden kunnen voorkomen. Dat ik ze daarin niet heb opgenomen, heeft als reden dat ze mogelijk de draad van het betoog te veel zouden onderbreken.

Hoofdstuk 1

Het gedicht van Hans Andreus is uit: *Gedichten*, 2e dr.; Uitg.Mij Holland, Amsterdam, 1961

Hoofdstuk 2

- 1 Impliciet, door de manier waarop Tinbergen het gedrag van dieren in hun natuurlijke omgeving bestudeerde; expliciet wordt het grote belang van effecten in omgeving naast dat van aangeboren oorzaken, vermeld in het voorwoord van een latere druk van het in 1951 verschenen boek: *The study of instinct*.
- 2 Geciteerd uit een artikel dat werd gepubliceerd na het overlijden van Tinbergen door dr. G.P. Baerends in *NRC Handelsblad* van 3 januari 1989.
- 3 André Leroi-Courhan: *Le geste et la parole*, deel 1. *Technique et language*, Parijs, 1964
- 4 Gregorius van Nyssa: *De creatione hominis* (AD 379)
- 5 Peter D. Eimas: The perception of speech in early infancy. *Scientific American*, januari 1985, p.34-40.
Voordat een baby zijn eerste woordje spreekt, brabbelt hij. In die brabbelfase, waarover vrij veel bekend is, wordt geoefend met allerlei klanken. Het nieuwe van de experimenten van Eimas is, dat daarin naar antwoord werd gezocht op de vraag: wat horen zuigelingen, vóórdat ze gaan brabbelen?
- 6 J.P. Schadé: *Onze hersenen*. Aula Pocket, Utrecht 1984, p.312.
Vroeg in de tienertijd, als de hersenen het definitieve rijpingsniveau bereiken, wordt het vermogen om spontaan een taal te leren, uitgeschakeld.
- 7 Informatie over het voorkomen van exo- en endokannibalisme bij allerlei mensenstammen is te vinden in Richard E. Leakey & Roger Lewin: *Origins*, 1977. (Nederlandse vertaling: *Oorsprong van de mens*, 1978) Deze auteurs betogen, dat dergelijk kannibalisme niet mag worden geïnterpreteerd als aangeboren agressie, maar dat de menselijke natuur evenmin als principieel goedaardig moet worden beschouwd, hetgeen in overeenstemming is met mijn opvatting.

Men zie het hoofdstuk *Aggression, sex and human nature* in genoemd boek, p.192 e.v.

8 Desmond Morris: *The naked ape*, 1967.

9 Jane Goodall: *Through a window*, 1990.

Hoofdstuk 3

1 Immanuel Kant: *Kritik der reinen Vernunft*, 1e uitgave 1781.

2 L.E.J. Brouwer: *Over de grondslagen der wiskunde*. Ac. proefschrift, Amsterdam, 1907 (opnieuw uitgegeven 1981).

3 Dat de werking van het menselijk verstand in de filosofie van Spinoza met veelomvattende verbondenheid samenhangt, licht ik als volgt toe. Om verschillende redenen is Spinoza's vroege geschrift het *Vertoog over de zuivering van het verstand* interessant: het geeft autobiografisch rekenschap van zijn 'bekering' tot de filosofie; het loopt vooruit op latere uitwerking van zijn gedachten; het is onvoltooid nagelaten zonder, zoals ander jeugdwerk, door hem te zijn vernietigd.

In dit geschrift is Spinoza op zoek naar de kenmerkende eigenschappen van het zuivere verstand en de methode om tot ware kennis te komen. Aan het eind worden die kenmerkende eigenschappen in acht punten samengevat. Daarin komt tot uitdrukking dat het verstand zekerheid geeft, doordat de werkelijkheid overeenstemt met de voorstelling die ervan bestaat. Verder dat heldere voorstellingen in tegenstelling tot verwarde, uitsluitend uit het eigen denkvermogen voortkomen, en ook dat in ware kennis iets oneindigs, het gezichtspunt van alle tijden te zijn, een rol speelt. Hierna wil Spinoza een definitie opstellen, een algemeen begrip waaruit de positieve eigenschappen van het zuivere denken noodzakelijk volgen, waarna de verhandeling afbreekt.

Zeer opmerkelijk is het dan, dat in het latere hoofdwerk de *Ethica*, de genoemde positieve eigenschappen terugkeren, maar nu aan het begin, in het eerste hoofdstuk en in rechtstreeks verband met het godsbegrip. God kan worden opgevat als het alles omvattende geheel van de natuur, dat wil zeggen de genatuurde natuur (het produkt) en de naturende natuur die zichzelf creëert en in stand houdt. Het menselijk verstand verschijnt als een beperktere

- denkvorm, die uitsluitend behoort tot de genatuurde natuur. Hiermee krijgt dunkt mij, de monistische denkwijze van Spinoza enig reliëf: de mens kan zichzelf ervaren en kennen als een zelfstandig onderdeel van de natuur, van een meer omvattend geheel en het is bij uitstek zijn denkvermogen, dat hem daartoe in staat stelt.
- 4 Als voorbeeld van groepsdynamische theorievorming die wel aansluit bij mijn opvatting noem ik: Fritz Heider: *The psychology of interpersonal relations*, New York, 1958. In dit boek gaat het niet over de groep en het individu, maar over een krachtenspel dat wordt gesitueerd in de ervaring die mensen van hun medemenselijke omgeving hebben en van waaruit hun gedrag kan worden begrepen. Welk begrip dan weer nauw aansluit bij de psychologie van het dagelijkse leven. Gegeven deze verwantschap is het misschien niet toevallig dat Heider frequent Spinoza citeert!

Hoofdstuk 4

- 1 Martin Heidegger: *Was ist Metaphysik?* (1929)
- 2 Jacques Monod: *Le hasard et la nécessité*, 1970. (Nederlandse vertaling: *Toeval en onvermijdelijkheid*, 1971).
- 3 In Spinoza's omschrijvingen van angst valt niet alleen het aspect tegenstrijdigheid te signaleren, maar ook verband tussen angst en angstreductie, zij het niet in die termen. Ik citeer de definitie van aandoening nummer 39 uit deel III van de *Ethica*. Angst is de begeerte om een groter kwaad dat wij vrezen, door een kleiner kwaad te vermijden. En verder nog uit een opmerking bij stelling 39 van hetzelfde deel het volgende: Overigens wordt die aandoening, welke in de mens bewerkt dat hij niet wil wat hij wil, of wil wat hij niet wil angst genoemd; welke dus niets anders is dan vrees, voor zover de mens daardoor gedreven wordt een kwaad dat hij ziet aankomen, door een geringer kwaad te vermijden.
- 4 Friedrich Nietzsche: *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, 1883.
Sigmund Freud: *Jenseits des Lustprinzips*, 1922.
C.W. de Boeuff en P.C. Kuiper: *Psycho-therapie en zielzorg*, 1950.
Andras Angyal: *Foundations for a science of personality*, 1941.

5 Het verschil tussen mijn theorie en de denkbeelden van Freud voert naar heel wat meer aspecten dan de kwestie dat angstreductie mogelijk kan worden verward met Freudiaanse verdringing. Het uitgangspunt van de beide functies is wezenlijk anders dan dat van twee driften bij Freud. Al situeert ook Freud de oorsprong van de driften in de biologie en kan, oppervlakkig bezien, handhaving met ik-drift en agressie-drift worden geassocieerd en aanpassing met erotiek en verbondenheid. Echter: de beide driften (ik ga voorbij aan verschillen in conceptualisering ervan door Freud) zijn wezenlijk irrationeel van aard en slechts gericht op hun eigen bevrediging, terwijl de functies de instandhouding van de soort in relatie tot omgeving regelen.

Een consequentie van dat verschil is, dat bij Freud onbewust en irrationeel verregaand samenvallen, waartegenover bewuste rationaliteit staat (wo Es war, soll Ich werden) terwijl in mijn opvatting de beide functies zowel bewust als onbewust actief zijn. Zowel voor Freud als mijzelf is de hamvraag in de complexe materie, hoe mensen meer rationaliteit kunnen bereiken. In beide gevallen is het antwoord: door meer bewustwording van zichzelf (in relatie tot omgeving). Maar daarmee houdt de overeenstemming dan ook op. En wel doordat rationaliteit geen wezenlijk aspect is van de Freudiaanse driften, maar wel van de beide functies. Bijvoorbeeld betreft taalontwikkeling bij Freud een proces, dat ten opzichte van de driften secundair van aard is. Van primaire betekenis is voor Freud de driftonderdrukkende werking van normen en taboes. In mijn opvatting ontstaan normen juist op basis van de beide functies, hetgeen hun onderdrukkende werking niet uitsluit. Maar die verschijnt dan juist als secundair!

De verwarring waartoe dit aanleiding kan geven, illustreer ik nog aan de hand van het voor Freud zo belangrijke incest-taboe. Daaruit volgt, dat het koesteren van incestueuze verlangens door het taboe wordt onderdrukt. Echter is ook de opvatting mogelijk, dat het taboe zelf berust op een aandrift (die ook bij apen voorkomt) en die een rationele biologische functie heeft (het voorkomen van inteelt). En dan is dus juist het toegeven aan incestueuze verlangens driftonderdrukkend. Het is met die opvatting in overeenstemming dat het incest-taboe van alle culturen en alle tijden is.

Samenvattend: niet alleen in bovengenoemde omkering van de werkelijkheid, maar ook met het weglaten van gerichtheid op rationaliteit, en bovendien nog door de onwaarschijnlijke doodsdrift (kannibalisme en oorlog zijn niet, zoals seksualiteit wel is, overal permanent aanwezige cultuurverschijnselen), overheerst in Freuds uitgangspunten het irrationele volstrekt. Daarmee is zijn conceptie van romantische signatuur, als één waarin de macht van het irrationele per definitie die van de rede overtreft, en valt het moeilijk in te zien, hoe door middel van psychoanalyse rationaliteit kan worden bereikt. Die moet toch ook ergens zijn oorsprong hebben!

Hoofdstuk 5

1 In: *Korte Verhandeling van God de Mensch en deszelvs Welstand*, Deel II, cap. XV.

2 Ter nadere toelichting van het belang van mentale concepten diene eerst de volgende mededeling, die ik ontleen aan het eerder genoemde boek van Tinbergen. In plaats van 'ik heb honger' kan men ook zeggen: 'de enteroceptoren van mijn maagwand sturen impulsen naar mijn hypothalamus.' Die twee beschrijvingen van hetzelfde verschijnsel betekenen niet precies hetzelfde. De eerste (en gebruikelijke) verwijst naar lichamelijke ervaring die het kennd subject van zichzelf heeft; in de neurologische beschrijving wordt de activiteit van het lichaam op een objectiverende manier gekenschetst. Hoewel het om hetzelfde verschijnsel gaat, is het onmogelijk de subjectieve en de objectieve interpretatie ervan, die beide correct zijn, als identiek te ervaren. Opmerkelijk is daarbij, dat de subjectieve interpretatie in verband gebracht kan worden met activiteit die nog moet volgen (eten), terwijl de objectieve activiteit aanduidt die plaatsvindt.

In veel ruimere zin worden gevoelens van jaloezie, schuld, woede, enzovoort door het subject gekend, als ervaring van zichzelf die in rechtstreeks verband staat met mogelijk gedrag. De mentaliteitentheorie is een objectiverende, algemeen geldige en abstracte beschrijving die kan worden gebruikt om onder andere dergelijke gevoelens op een andere manier te interpreteren, namelijk als een

proces dat aan de gang is. In dit geval kan echter de kloof die er gaapt tussen het subjectieve kennen en het objectieve weten, wel worden overbrugd. En dat gebeurt door middel van het mentale concept. Die overbrugging betreft de transformatie van cognitieve aspecten, niet van een enkelvoudig gevoel, maar van een gevoelsmatig complex, van meervoudige en ook in zichzelf tegenstrijdige ervaring tot een het geheel omvattend weten, waarin dit kennen op zijn beurt in overeenstemming is met de objectiverende beschrijving van de theorie.

De transformatie verschaft zekerheid, niet omdat hij in overeenstemming is met de theorie, maar omdat daarin de aansluiting tussen subjectief ervaren en objectief weten wordt bereikt. Op het niveau van het mentale concept verdwijnt niet de subjectieve ervaring zelf uit het perspectief, maar wel worden de cognitieve en mogelijk gedrag bepalende aspecten daarvan vervangen door meer afstandelijk kennen, waarvan de zekerheid juist daarop berust, dat het gaat om bewustheid van de werkelijkheid, zoals die is. Men zie in dit verband ook aantekening 3 bij hoofdstuk 3 over Spinoza's opvatting van kennen als een ware voorstelling van de werkelijkheid, waarin beide gescheiden, maar tegelijk nauw op elkaar betrokken blijven. In dergelijk kennen worden dus twee valkuilen vermeden: enerzijds kennen dat zich niet losmaakt van de ervaring zoals in het hongergevoel, anderzijds kennen dat zich ver verwijderd van de ervaring, doordat het betrekking heeft op voorstellingen van weer andere voorstellingen, enzovoort. Hetgeen leidt tot denken, denken dat men bestaat.

Ten slotte wijs ik nog op het belang van de kwestie in verband met de tegenstelling tussen natuurwetenschappelijke en fenomenologische benadering in de menswetenschap, c.q. positivistisch, objectief kennen tegenover subjectief zingevend ervaringskennen, c.q. atomistisch gescheidenheidsdenken tegenover holistisch verbondenheidsdenken. Die tegenstelling beschouw ik ook als fundamenteel, maar om een andere reden dan gebruikelijk is. In mijn opvatting is hij in laatste instantie geen gevolg van wetenschapsbeoefening, maar van het leven zelf en van de menselijke natuur, die zich ook niet laat verloothen in wetenschapsbeoefening. Uiteraard kan men van mening verschillen aangaande de vraag, welke benadering de beste is, of

zelfs als alleenzalmakend moet worden beschouwd. Maar in die discussie blijft een fundamentele vraag buiten beschouwing, namelijk: in hoeverre en voorzover ja hoe, zijn mensen krachtens hun aard in staat tot het objectief kennen van hun subjectieve ervaring?

Met name vanuit de aanduiding *gedragswetenschappen* kan die vraag al te gemakkelijk buiten de orde worden gesteld en als voer voor filosofen worden afgedaan. Menselijk gedrag komt nu eenmaal voort uit menselijke ervaring. Het begrijpen van beide tegelijk voert onvermijdelijk naar het kennen van gedrag vanuit zijn ervaringsachtergrond. En dat kan niet door middel van welke benadering dan ook, die de samenhang tussen subjectief en objectief als kernprobleem uit de weg gaat.

3 Dat het in laatste instantie bij iedereen gaat om de zekerheid en de veiligheid van zelfhandhaving, maar dat de manier waarop aan dat streven vorm wordt gegeven, zeer verschillend kan zijn, valt heel goed te vergelijken met de 'Wille zur Macht' als de enige 'Grundtrieb' bij Nietzsche. Hem gaat het er niet om, of de Wille zur Macht waardetoekennend is, want dat is hij altijd, maar om de vraag, hoe dat gebeurt: 'Heerdenhaft' en voor iedereen gelijk of solitair; op een lager of op een hoger niveau, en dat laatste wil zeggen, het leven kennend en voortdurend uitleggend en interpreterend.

4 Van die vier persoonlijkheidsstructuren bestaan allerlei concrete gevalbeschrijvingen, zoals in F. Riemann: *Grundformen der Angst*, 1974 (later vele malen herdrukt, en ook in het Nederlands vertaald). Vanuit de mentaliteitentheorie wordt de verhouding abstract-concreet echter wezenlijk anders gesteld dan in de typologische beschrijving van syndromen tot uitdrukking komt. Daarmee bedoel ik niet, dat dergelijke beschrijving per se fout is, maar wel dat het één niet aan het ander mag worden gelijkgesteld.

Hoofdstuk 6

1 Wat die ontstaansgeschiedenis betreft, merk ik eerst op dat ik mijzelf niet beschouw als de ontdekker van de idee van een mentaliteitentheorie. Op 10 mei 1954, om precies te zijn, maakte ik kennis met een denkwijze waarvan ik toen niet kon vermoeden, dat de

nadere uitwerking ervan mij 35 jaar later nog intensief zou bezighouden. Op die datum hield iemand een inleiding over de mentaliteitenleer van de psychiater Du Boeuff. Daarvan bezit ik nog steeds een verslag dat ik als volgt samenvat. Het uitgangspunt is, dat mens en wereld onlosmakelijk samenhangen. In verband daarmee functioneren er in mensen twee systemen die beide energie nodig hebben: het systeem van de ik-consolidering en dat van de relatie-stichting. Doordat de systemen op verschillende manieren met elkaar kunnen samenhangen, bestaan er drie mentaliteiten:

- a de relatie-stichting is afhankelijk van de ik-consolidering: absolutistisch,
- b de ik-consolidering is afhankelijk van relatie-stichting: perfectionistisch,
- c de werkzaamheid van beide systemen is op een gelijkwaardige manier gekoppeld: relationistisch.

Het is van groot belang de mentaliteiten niet te verwarren met een typologie, die op min of meer toevallige concrete kenmerken betrekking heeft. Zo valt alleen vanuit de abstracte formulering in te zien, dat er geen overgangsvormen tussen de mentaliteiten kunnen optreden.

Nadat ik in publikaties van Du Boeuff (onder andere genoemd in Hoofdstuk 4, aantekening 4) wel over therapeutische toepasbaarheid van de mentaliteitenleer las, maar geen verdere theoretische uitwerking aantrof, liet ik de zaak aanvankelijk rusten. Pas jaren later raakte ik opnieuw geïnteresseerd in die uitwerking. Ik betrok daarbij het verschijnsel angstreductie (H.S. Sullivan) en allerlei andere indelingen die waren te vinden op de gebieden van klinische psychologie en psychiatrie. Hetgeen leidde tot de conclusie, dat er geen drie maar vier mentaliteiten bestaan. Die concipieerde ik op mijn eigen manier. Van een en ander gaf ik rekenschap in het boek *In het perspectief van de angst* (1974).

Daarna ging ik mij (meer) bezig houden met praktijkwerk op basis van de theorie. Verder drong het scherper tot mij door, hetgeen reeds Du Boeuff in een voetnoot opmerkte, dat de mentaliteitenleer eigenlijk een antropologische theorie is, wat de zaak veel gecompliceerder maakte. Die complicaties voerden onder andere naar de intensieve studie van Spinoza, van welke filosoof ik steeds

meer de relevantie beseft, niet alleen in verband met de mentaliteitentheorie, maar voor menswetenschap *überhaupt*. Die ontwikkeling voerde naar een tweede boek over de materie: *Relatievormen en zelfkennis* (1983).

Dat boek leverde goede diensten in verband met voortgezet en geïntensiveerd praktijkwerk, maar juist daardoor traden ook de tekorten aan het licht. In wezen komen die hier op neer, dat ik wel allerlei complicaties had ingevoerd, maar zonder die ook duidelijk op te lossen en te herleiden tot een heldere kern die volledig logisch was doordacht. Daartoe te komen was de moeilijkste fase van het werk, die heeft geleid tot dit boek. Daarvan is de omvang beduidend minder dan het vorige, omdat het ook noodzakelijk bleek te zijn mij los te maken van allerlei invloed van andere auteurs, waarvan ik eerder rekenschap probeerde te geven. Met één uitzondering, waarmee ik terug ben bij de inspirerende idee van Du Boeuff. De term mentaliteit heb ik in eerdere publikaties laten varen ten gunste van allerlei andere: grondvorm, intentionaliteit, houding, structuur, patroon, oriëntatie. Echter is het woord mentaliteit, in de letterlijke betekenis van geestesgesteldheid, het enig juiste.

Hoofdstuk 7

- 1 Behalve een beschouwing in mijn eerder genoemde boek *Relatievormen en zelfkennis* (p.155-167) twee artikelen in het tijdschrift voor de rechterlijke macht *Trema* namelijk: Kunnen rechters mensen zijn? (*Trema exclusief 3*, april 1979) en Rechters zijn ook mensen (*Trema XIII*, aflevering 5, Mei 1990, p.185-202).
- 2 Quinn and Cameron: Organizational Life Cycles and Shifting Criteria of Effectiveness: Some Preliminary Evidence. *Management Science*, Vol.29, no.1, January 1983, p.43.
- 3 Voor een bespreking van de temperamenten van Galenus zie men: B.J. Kouwer: *Het spel van de persoonlijkheid*, 1963, p.190-194.

Hoofdstuk 8

- 1 *Measure for measure*; Isabella in akte II, scène 3.
- 2 *Troilus and Cressida*; Achilles in III, 3.
- 3 *Hamlet*; II, 2.
- 4 T.A. Birrel: *Shakespeare stuk voor stuk*, (Nederlandse vertaling 1985, p.252-253).
- 5 *Othello*; Jago in I, 3.
- 6 *Othello*; I, 3.
- 7 *Troilus and Cressida*; Cressida in I, 2 en vervolgens in III, 2.
- 8 *Hamlet*, III, 2.

Hoofdstuk 9

- 1 Gilbert Ryle: *The concept of mind*, 1948 (Nederlandse vertaling: *De eenheid van lichaam en geest*, 1971).
- 2 De visie op verandering en ontwikkeling die heb ik geschetst, gaat uit van toenemend vermogen de wisselwerking tussen angst en angstreductie op het spoor komen. De complexiteit van de samenhang tussen die twee factoren mag niet worden onderschat, en daarover maak ik nog enkele aanvullende opmerkingen. Met opzet in een aparte aantekening, omdat het gaat om inzicht dat pas in meer recente praktijkervaring ontstond, en waarmee ook de theorie een open einde krijgt. Geen enkele wetenschappelijke theorie kan worden beschouwd als een gesloten systeem, dat definitief is en af, zonder verdere vragen toe te laten.

Van belang lijkt dan te zijn het onderscheid tussen primaire en secundaire angst. Onder primaire angst versta ik de onmachtservaring van het menselijk individu om zich volledig op eigen kracht te handhaven. In de afhankelijke en onderwerpende mentaliteit is die onmacht, hoe verborgen ook, rechtstreeks aanwezig. In de beide andere vormen bestaat hij als onmacht om handhaving geheel op eigen kracht veilig te stellen in bedreigende omgeving. Daarin wordt dus aan omgeving de macht toegekend om de eigen handhaving aan te tasten, zelfs te vernietigen. Secundaire angst komt indirect tot stand via angstreductie als een gevolg van primaire. Wanneer name-

lijk de toepassing van angstreductie wordt ervaren als vanuit omgeving min of meer geblokkeerd, kan dat zelf angstverwekkend zijn. Dergelijke angst betreft echter niet rechtstreeks handhaving, maar juist de andere functie: aanpassing en betrokkenheid.

Het geheel van primaire angst, angstreductie, secundaire angst, handhaving en aanpassing in aanmerking nemend, ontstaat er dan een ondoorzichtige en moeilijk ontwarbare knoop. Het meest voor de hand liggende inzicht daarin betreft de samenhang tussen secundaire angst en angstreductie, die immers elkaars negatie zijn. Maar daarin blijft de diepere oorzaak, primaire angst buiten beschouwing. Die gang van zaken heb ik in praktijkwerk nogal eens meege maakt. En dat brengt mij tot de poging om op een voorlopige manier als werkhypothese, de knoop in zijn geheel theoretisch te formuleren, dat wil zeggen, toegespitst op vier verschillende mentaliteiten. En wel als volgt.

In de afhankelijke vorm wordt primaire onzekerheid van handhaving secundair beleefd als het ontbreken van de mogelijkheid tot voldoende intensieve betrokkenheid in omgeving, van waaruit de zekerheid van handhaving zou kunnen ontstaan. In onderwerpend functioneren voert soortgelijke primaire angst naar het secundair ervaren van onvoldoende ruimte in omgeving die gevarieerde betrokkenheid toelaat, waardoor op de situatie toegespitste handhaving mogelijk wordt. De secundaire angst betreft dan dus de dwangpositie, waarin men komt te verkeren. In de isolerende modus betreft primaire angst het bedreigd zijn van de eigen handhaving die door middel van aanpassing kan worden gereduceerd. Secundair is echter angst voor aanpassing die zo intensief en veelomvattend wordt, dat daarmee de interne distantie wordt aangetast. Het conformerende patroon laat intensieve betrokkenheid toe, die echter weinig gevarieerd dient te blijven ter wille van de veiligheid van het handhavende kader. En dan is het pressie van buitenaf tot afwijkende betrokkenheid en meer gevarieerde aanpassing, die secundair angstverwekkend is. Tot zover de laatste constructie van een vierdeling, die in zijn essentie steeds dezelfde is.

Dat de ondoorzichtige knoop nog verdere uitwerking toelaat, komt in het blikveld door te bedenken, dat noch angstreductie, noch secundaire angst de primaire angst opheft, maar deze intege-

deel vooronderstelt. En verder dat angstreductie zowel functioneel als disfunctioneel kan zijn, afhankelijk van het antwoord op de vraag, hoe bedreigend omgeving in werkelijkheid is. Dergelijke uitwerking kan rekenschap geven van bijvoorbeeld isolerende meegaandheid in combinatie met plotselinge afweer; van afhankelijke aanpassing die tegelijk een defensief karakter draagt; van onderwerpende welwillendheid, die agressieve momenten kent; van conformerend overtuigd sociaal gevoel met intolerante aspecten.

Wat nu verandering en ontwikkeling betreft is de hypothese waarmee ik afsluit, dat die gebaat zou kunnen zijn met de herkenning niet alleen van het onderscheid tussen angst en angstreductie, maar ook van het verschil tussen secundaire en primaire angst.

Aan dit boek ligt de opvatting ten grondslag dat wederzijds onbegrip in menselijke relaties niet toevallig ontstaat en evenmin als iets uitzonderlijks kan worden beschouwd, omdat de diepere wortels ervan samenhangen met de aard van de menselijke natuur. De auteur ontwikkelt een theorie waarin verband wordt gelegd tussen enerzijds het menselijk kenvermogen (dat samenhangt met taalontwikkeling) en anderzijds angst en onzekerheid, die de keerzijde zijn van de schier onbegrensde menselijke mogelijkheden. Centraal staat verder de gedachte dat theorievorming die rekenschap geeft van het algemeen geldige van allerlei complicaties in menselijke communicatie, juist door het hoge abstractieniveau op een indringende manier praktijkrelevant kan zijn. Diep gewortelde problemen laten meestal geen eenvoudige oplossing toe, maar het besef van de ware aard ervan stelt in staat tot relativering, die praktische consequenties met zich meebrengt.

Prof. dr. ir. P.C. van de Griend studeerde scheikunde in Delft en daarna sociale psychologie en pedagogiek in Amsterdam. Deze studie sloot hij af met het proefschrift *Leiderschapsvormen in de schoolklas* (1963). Na een aanvankelijke loopbaan als leraar natuur- en scheikunde, was hij werkzaam op het gebied van docentenopleiding en onderwijsontwikkeling en later in ruimere zin betrokken in cursus- en advieswerk van toegepast sociaal-wetenschappelijke aard.

Ook zijn eerdere publikaties, zowel boeken als tijdschriftartikelen, staan in het teken van zijn voorkeur voor het laten samengaan van fundamentele theorievorming met praktijkwerk.